Consulted edition:

1. *Rāmānuja's Vedārtha-saṅgraha, Introduction, Critical Edition and Annotated Translation by J.A.B. Van Buitene, Deccan College, Pune, 1992.*

2. *Vedārtha-saṅgraha, edited by Śrīrāmavadana Śukla, Sampurnanand Sanskrit University, Varanasi, 1991*

Rāmānujācārya-viracitaḥ

Vedārtha-saṅgrahah

||1||

aśeṣa-cid-acid-vastu-viśeṣiṇe śeṣa-śāyine|

nirmalānanta-kalyāṇa-nidhaye viṣṇave namaḥ||

||2||

paraṁ brahmaivājñaṁ bhrama-parigataṁ saṁsarati

tatparopādhy-ālīḍhaṁ vivaśam aśubhasyāspadam iti|

śruti-nyāyāpetaṁ jagati vitataṁ mohanam idaṁ

tamo yenāpāstaṁ sa hi vijayate yāmuna-muniḥ||

||3||

aśeṣa-jagad-dhitānuśāsana-śruti-nikara-śirasi samadhigato'yam artho jīva-paramātmayāthātmya-jñāna-pūrvaka-varṇāśrama-dharmetikartavyatāka-parama-puruṣa-caraṇa-yugala-dhyānārcana-praṇāmādir atyartha-priyas tat-prāpti-phalaḥ|

||4||

asya jīvātmano'nādy-avidyā-sañcita-puṇya-pāpa-rūpa-karma-pravāha-hetuka-brahmādi-sura-nara-tiryak-sthāvarātmaka-caturvidha-deha-praveśa-kṛta-tat-tad-abhimāna-janitāvarjanīya-bhava-bhaya-vidhvaṁsanāya dehātiriktātma-svarūpa-tat-svabhāva-tad-antarayāmi-paramātma-svarūpa-tat-svabhāva-tad-upāsana-tat-phala-bhūtātma-svarūpāvirbhāva-pūrvakānavadhikātiśayānanda-brahmānubhava-jñāpane pravṛttaṁ hi vedānta-vākya-jātam, tat tvam asi| ayam ātmā brahma| ya ātmani tiṣṭhann ātmano'ntaro yam ātmā na veda yasyātmā śarīraṁ ya ātmānam antaro yamayati sa ta ātmāntaryāmy amṛtaḥ| eṣa sarva-bhūtāntarātmāpahata-pāpmā divyo deva eko nārāyaṇaḥ| tam etaṁ vedānuvacanena brāhmaṇā vividiṣanti yajñena dānena tapasānāśakena| brahma-vid āpnoti param| tam evaṁ vidvān amṛta iha bhavati nānyaḥ panthā ayanāya vidyata ity ādikam|

||5||

jīvātmanaḥ svarūpaṁ deva-manuṣyādi-prakṛti-pariṇāma-viśeṣa-rūpa-nānā-vidha-bheda-rahitaṁ jñānānandaika-guṇaṁ, tasyaitasya karma-kṛta-devādi-bhede'padhvaste svarūpa-bhedo vācām agocaraḥ sva-saṁvedyaḥ, jñāna-svarūpam ity etāvad eva nirdeśyam| tac ca sarveṣām ātmanāṁ samānam|

||6||

evaṁvidha-cid-acid-ātmaka-prapañcasyodbhava-sthiti-pralaya-saṁsāra-nirvartanaika-hetu-bhūtaḥ samasta-heya-pratyanīkānanta-kalyāṇatayā ca svetara-samasta-vastu-vilakṣaṇa-svarūpo'navadhikātiśayāsaṅkhyeya-kalyāṇa-guṇa-gaṇaḥ sarvātma-parabrahma-para-jyotiḥ-para-tattva-paramātma-sabdādi-śabda-bhedair nikhila-vedānta-vedyo bhagavān nārāyaṇaḥ puruṣottama ity antaryāmi-svarūpam| asya ca vaibhava-pratipādana-parāḥ śrutayaḥ svetara-samasta-cid-acid-vastu-jātāntarātmatayā nikhila-niyamanaṁ tac-chakti-tad-aṁśa-tad-vibhūti-tad-rūpa-tac-charīra-tat-tanu-prabhṛtibhiḥ śabdais tat-sāmānādhikaraṇyena ca pratipādayanti|

||7||

tasya vaibhava-pratipādana-parāṇām eṣāṁ sāmānādhikaraṇyādīnāṁ vivaraṇe pravṛttāḥ kecana nirviśeṣa-jñāna-mātram eva brahma, tac ca nitya-mukta-sva-prakāśa-svabhāvam api tat tvam asy ādi sāmānādhikaraṇyāvagata-jīvaikyaṁ, brahmaivājñaṁ badhyate mucyate ca, nirviśeṣa-

cin-mātrātirekeśvareśitavyādy-ananta-vikalpa-rūpaṁ kṛtsnaṁ jagan mithyā, kaścid baddhaḥ, kaścin mukta ity iyam avasthā na vidyate| itaḥ pūrvaṁ kecana muktā ity ayam artho mithyā| ekam eva śarīraṁ jīvavan nirjīvānītarāṇi, tac-charīraṁ kim iti na vyavasthitam, ācāryo jñānasyopadeṣṭā mithyā śāstraṁ ca mithyā śāstra-pramātā ca mithyā śāstra-janyaṁ jñānaṁ ca mithyā etat sarvaṁ mithyā-bhūtenaiva śāstreṇāvagamyata iti varṇayanti|

||8||

apare tv apahata-pāpmatvādi-samasta-kalyāṇa-guṇopetam api brahmaitenaivaikyāvabodhena kenacid upādhi-viśeṣeṇa sambaddhaṁ badhyate mucyate ca nānā-vidha-mala-rūpa-pariṇāmāspadaṁ ceti vyavasthitāḥ|

||9||

anye punar aikyāvabodha-yāthātmyaṁ varṇayantaḥ svābhāvika-niratiśayāparimitodāra-guṇa-sāgaraṁ brahmaiva sura-nara-tiryak-sthāvara-nāraki-svargy-apavargi-cetaneṣu svabhāvato vilakṣaṇam avilakṣaṇaṁ ca viyad-ādi-nānā-vidha-mala-rūpa-pariṇāmāspadaṁ ceti pratyavatiṣṭhante|

||10||

tatra prathama-pakṣasya śruty-artha-paryālocana-parā duṣparihārān doṣān udāharanti| prakṛta-parāmarśi-tac-chabdāvagata-sva-saṅkalpakṛtajagadudayavibhavavilayādayas tad aikṣata bahu syāṁ prajāyeyety ārabhya san-mūlāḥ somyemāḥ sarvāḥ prajāḥ sad-āyatanāḥ sat-pratiṣṭhā ity ādibhiḥ padaiḥ pratipāditās tat-sambandhitayā prakaraṇāntara-nirdiṣṭāḥ sarvajñatā-sarva-śaktitva-sarveśvaratva-sarva-prakāratva-samābhyadhika-nivṛtti-satya-kāmatva-satya-saṅkalpatva-sarvāvabhāsakatvādy-anavadhikātiśayāsaṅkhyeya-kalyāṇa-guṇa-gaṇā apahata-pāpmety-ādy-aneka-vākyāvagata-nirasta-nikhila-doṣatā ca sarve tasmin pakṣe vihanyante|

||11||

atha syād upakrame'py eka-vijñānena sarva-vijñāna-mukhena kāraṇasyaiva satyatāṁ pratijñāya tasya kāraṇa-bhūtasyaiva brahmaṇaḥ satyatāṁ vikāra-jātasyāsatyatāṁ mṛd-dṛṣṭāntena darśayitvā satya-bhūtasyaiva brahmaṇaḥ sad eva somyedam agra āsīd ekam evādvitīyam iti sajātīya-vijātīya-nikhila-bheda-nirasanena nirviśeṣataiva pratipāditā| etac chodhakāni prakaraṇāntara-gata-vākyāny api satyaṁ jñānam anantaṁ brahma, niṣkalaṁ niṣkriyaṁ

nirguṇaṁ, vijñānam ānandam ity ādīni sarva-viśeṣa-pratyanīkaikākāratāṁ bodhayanti| na caikākāratā-bodhane padānāṁ paryāyatā| ekatve'pi vastunaḥ sarva-viśeṣa-pratyanīkatopasthāpanena sarva-padānām arthavattvād iti|

||12||

naitad evam| eka-vijñānena sarva-vijñānaṁ sarvasya mithyātve sarvasya jñātavyasyābhāvān na setsyati| satyatva-mithyātvayor ekatā-prasaktir vā, api tv eka-vijñānena sarva-vijñānaṁ sarvasya tadātmakatvenaiva satyatve sidhyati|

||13||

ayam arthaḥ— śvetaketuṁ pratyāha stabdho'sy uta tam ādeśam aprākṣya iti paripūrṇa iva lakṣyase tān ācāryān prati tam apy ādeśaṁ pṛṣṭavān asīti| ādiśyate'nenety ādeśaḥ| ādeṣaḥ praśāsanam| etasya vā akṣarasya gārgi sūryācandramasau vidhṛtau tiṣṭhata ity ādibhir aikyarthyāt| tathā ca mānavaṁ vacaḥ praśāsitāraṁ sarveṣām ity ādi| atrāpy ekam eveti jagad-upādānatāṁ pratipādyādvitīya-padenādhiṣṭhātara-nivāraṇād asyaivādhiṣṭhātṛtvam api pratipādyate| atas taṁ praśāsitāraṁ jagad-upādāna-bhūtam api pṛṣṭavān asi yena śrutena matena vijñātenāśrutam amatam avijñānaṁ śrutaṁ mataṁ vijñātaṁ bhavatīty uktaṁ syāt| nikhila-jagad-udaya-vibhava-vilayādi-kāraṇa-bhūtaṁ sarvajñatva-satya-kāmatva-satya-saṅkalpatva-parimitodāra-guṇa-gaṇa-sāgaraṁ kiṁ brahmāpi tvayā śrutam iti hārdo bhāvaḥ| tasya nikhila-kāraṇatayā kāraṇam eva nānā-saṁsthāna-viśeṣa-saṁsthitaṁ kāryam ity ucyata iti kāraṇa-bhūta-sūkṣma-cid-acid-vastu-śarīraka-brahma-vijñānena kāraṇa-bhūtam akhilaṁ jagad vijñātaṁ bhavatīti hṛdi nidhāya yenāśrutaṁ śrutaṁ bhavaty amataṁ matam avijñātaṁ vijñātaṁ syād iti putraṁ prati pṛṣṭavān pitā| tad etat sakalasya vastu-jātasyaika-kāraṇatvaṁ pitṛ-hṛdi nihitam ajānan putraḥ paraspara-vilakṣaṇeṣu vastuṣv anyasya jñānena tad-anya-vijñānasyāghaṭamānatāṁ buddhvā paricodayati— kathaṁ nu bhagavaḥ sa ādeśa iti|

||14||

paricoditaḥ punas tad eva hṛdi nihitaṁ jñānānandāmalatvaika-svarūpam aparicchedya-māhātmyaṁ satya-saṅkalpatva-miśrair anavadhikātiśayāsaṅkhyeya-kalyāṇa-guṇa-gaṇair juṣṭam avikāra-svarūpaṁ paraṁ brahmaiva nāma-rūpa-vibhāgānarha-sūkṣma-cid-acid-vastu-śarīraṁ sva-līlāyai sva-saṅkalpenānanta-vicitra-sthira-trasa-svarūpa-jagat-saṁsthānaṁ svāṁśenāvasthitam iti|

||15||

taj-jñānenāsya nikhilasya jñātatāṁ bruvaṁl loka-dṛṣṭaṁ kārya-kāraṇayor ananyatvaṁ darśayituṁ dṛṣṭāntam āha— yathā somyaikena mṛt-piṇḍena sarvaṁ mṛn-mayaṁ vijñātaṁ syād vācārambhaṇaṁ vikāro nāmadheyaṁ mṛttikety eva satyam iti| ekam eva mṛd-dravyaṁ svaikadeśena nānā-vyavahārāspadatvāya ghaṭa-śarāvādi-nānā-saṁsthānāvasthā-rūpa-vikārāpannaṁ nānā-nāmadheyam api mṛttikā-saṁsthāna-viśeṣatvān mṛd-dravyam evettham avasthitaṁ na vastv-antaram iti| yathā mṛt-piṇḍa-vijñānena tat-saṁsthāna-viśeṣarūpaṁ ghaṭa-śarāvādi sarvaṁ jñātam eva bhavatīty arthaḥ|

||16||

tataḥ kṛtsnasya jagato brahmaika-kāraṇatām ajānan putraḥ pṛcchati bhagavāṁs tv eva me tad bravītv iti| tataḥ sarvajñaṁ sarva-śakti brahmaiva sarva-kāraṇam ity upadiśan sa hovāca sad eva somyedam agra āsīd ekam evādvitīyam iti| atredam iti jagan nirdiṣṭam| agra iti ca sṛṣṭeḥ pūrva-kālaḥ| tasmin kāle jagataḥ sad-ātmakatāṁ sad eveti pratipādya, tat-sṛṣṭi-kāle'py aviśiṣṭam iti kṛtvaikam eveti sad-āpannasya jagatas tadānīm avibhakta-nāma-rūpatāṁ pratipādya tat-pratipādanenaiva sato jagad-upādānatvaṁ pratipāditam iti sva-vyatirikta-nimitta-kāraṇam advitīya-padena pratiṣiddham|

||17||

tam ādeśaṁ prākṣyo yenāśrutaṁ śrutaṁ bhavatīty ādāv eva praśāstitaiva jagad-upādānam iti hṛdi nihitam idānīm abhivyaktam| svayam eva jagad-upādānaṁ jagan-nimittaṁ ca sat tad aikṣata bahu syāṁ prajāyeyeti| tad etac chabda-vācyaṁ paraṁ brahma sarvajñaṁ sarva-śakti satya-saṅkalpam avāpta-samasta-kāmam api līlārthaṁ vicitrānanta-cid-acin-miśra-jagad-rūpeṇāham eva bahu syāṁ tad-arthaṁ prajāyeyeti svayam eva saṅkalpya svāṁśaikadeśād eva viyad-ādi-bhūtāni sṛṣṭvā punar api saiva sac-chabdābhihitā parā devataivam aikṣata hantāham imās tisro devatā anena jīvenātmanānupraviśya nāma-rūpe vyākaravāṇīti| anena jīvenātmaneti jīvasya brahmātmakatvaṁ pratipādya brahmātma-jīvānupraveśād eva kṛtsnasyācid-vastunaḥ padārthatvam evambhūtasyaiva sarvasya vastuno nāma-bhāktvam iti ca darśayati| etad uktaṁ bhavati jīvātmā tu brahmaṇaḥ śarīratayā prakāratvād brahmātmakaḥ| yasyātmā śarīram iti śrutyantarāt| evambhūtasya jīvasya śarīratayā prakāra-bhūtāni deva-manuṣyādi-saṁsthānāni vastūnīti brahmātmakāni tāni sarvāṇi| ato devo manuṣyo rākṣasaḥ paśur mṛgaḥ pakṣī vṛkṣo latā kāṣṭhaṁ śilā tṛṇaṁ ghaṭaḥ paṭa ity ādayaḥ sarve prakṛti-pratyaya-yogenābhidhāyakatayā prasiddhāḥ śabdā loke tat-tad-vācyatayā pratīyamāna-tat-tat-saṁsthāna-vastu-mukhena tad-abhimāni-jīva-tad-antaryāmi-paramātma-paryanta-saṅghātasyaiva vācakā iti|

||18||

evaṁ samasta-cid-acid-ātmaka-prapañcasya sad-upādānatāsan-nimittatāsadādhāratāsan-niyamyatāsac-cheṣatādi sarvaṁ ca san-mūlāḥ somyemāḥ sarvāḥ prajāḥ sad-āyatanāḥ sat-pratiṣṭhā ity ādinā vistareṇa pratipādya kārya-kāraṇa-bhāvādi-mukhenaitadātmyam idaṁ sarvaṁ tat satyam iti kṛtsnasya jagato brahmātmakatvam eva satyam iti pratipādya kṛtsnasya jagataḥ sa evātmā kṛtsnaṁ jagat tasya śarīraṁ tasmāt tvaṁ-śabda-vācyam api jīva-prakāraṁ brahmaiveti sarvasya brahmātmakatvaṁ pratijñātaṁ tat tvam asīti jīva-viśeṣa upasaṁhṛtam|

||19||

etad uktaṁ bhavati| aitadātmyam idaṁ sarvam iti cetanācetana-prapañcam idaṁ sarvam iti nirdiśya tasya prapañcasyaiṣa ātmeti pratipāditaḥ, prapañcoddeśena brahmātmakatvaṁ pratipāditam ity arthaḥ| tad idaṁ brahmātmakatvaṁ kim ātma-śarīra-bhāvenota svarūpeṇeti vivecanīyam| svarūpeṇa ced brahmaṇaḥ satya-saṅkalpādyas tad aikṣata bahu syaṁ prajāyeyety upakramāvagatā bādhitā bhavanti| śarīrātma-bhāvena ca tadātmakatvaṁ śruty-antarād viśeṣato'vagatam antaḥ-praviṣṭaḥ śāstā janānāṁ sarvātmeti praśāsitṛtva-rūpātmatvena sarveṣāṁ janānām antaḥ-praviṣṭo'taḥ sarvātmā sarveṣāṁ janānām ātmā sarvaṁ cāsya śarīram iti viśeṣato jñāyate brahmātmakatvam| ya ātmani tiṣṭhann ātmano'ntaro yam ātmā na veda yasyātmā śarīraṁ ya ātmānam antaro yamayati sa ta ātmāntaryāmy amṛta iti ca| atrāpy anena jīvenātmanetīdam eva jñāyata iti pūrvam evoktam| ataḥ sarvasya cid-acid-vastuno brahma-śarīratvāt sarva-prakāraṁ sarva-śabdair brahmaivābhidhīyata iti tat tvam iti sāmānādhikaraṇyena jīva-śarīratayā jīva-prakāraṁ brahmaivābhihitam|

||20||

evam abhihite saty ayam artho jñāyate tvam iti yaḥ pūrvaṁ dehasyādhiṣṭhātṛtayā pratītaḥ sa paramātma-śarīratayā paramātma-prakāra-bhūtaḥ paramātma-paryantaḥ| atas tvam iti śabdas tvat-prakāra-viśiṣṭaṁ tvad-antaryāmiṇam evācaṣṭa iti| anena jīvenātmanānupraviśya nāma-rūpe vyākaravāṇīti brahmātmakatayaiva jīvasya śarīriṇaḥ sva-nāma-bhāktvāt tat tvam iti sāmānādhikaraṇya-pravṛttayor dvayor api padayor brahmaiva vācyam| tatra ca tat-padaṁ jagat-kāraṇa-bhūtaṁ sakala-kalyāṇa-guṇa-gaṇākaraṁ nirvadyaṁ nirvikāram ācaṣṭe| tvam iti ca tad eva brahma jīvāntaryāmi-rūpeṇa saśarīra-prakāra-viśiṣṭam ācaṣṭe| tad evaṁ pravṛtti-nimitta-bhedenaikasmin brahmaṇy eva tat tvam iti dvayoḥ padayor vṛttir uktā| brahmaṇo niravadyaṁ nirvikāraṁ sakala-kalyāṇa-guṇa-gaṇākaratvaṁ jagat-kāraṇatvaṁ cābādhitam|

||21||

aśruta-vedāntāḥ puruṣāḥ padārthāḥ sarve jīvātmanaś ca brahmātmakā iti na paśyati sarva-śabdānāṁ ca kevaleṣu tat-tat-padārtheṣu vācyaikadeśeṣu vācya-paryavasānaṁ manyante| idānīṁ vedānta-vākya-śravaṇena brahma-kāryatayā tad-antaryāmitayā ca sarvasya brahmātmakatvaṁ sarva-śabdānāṁ tat-tat-prakāra-saṁsthita-brahma-vācitvaṁ ca jānanti| nanv evaṁ gavādi-śabdānāṁ tat-tat-padārtha-vācitayā vyutpattir bādhitā syāt| naivaṁ sarve śabdā acij-jīva-viśiṣṭasya paramātmano vācakā ity uktam| nāma-rūpe vyākaravāṇīty atra| tatra laukikāḥ puruṣāḥ śabdaṁ vyāharantaḥ śabda-vācye pradhānāṁśasya paramātmanaḥ pratyakṣādy-aparicchedyatvād vācyaikadeśa-bhūte vācya-samāptiṁ manyante| vedānta-śravaṇena ca vyutpattiḥ pūryate| evam eva vaidikāḥ sarve śabdāḥ paramātma-paryantān svārthān bodhayanti| vaidikā eva sarve śabdā vedādav uddhṛtyoddhṛtya pareṇaiva brahmaṇā sarva-padārthān pūrvavat sṛṣṭvā teṣu paramātma-paryanteṣu pūrvavan nāmatayā prayuktāḥ| tad āha manuḥ—

sarveṣāṁ tu nāmāni karmāṇi ca pṛthak pṛthak|

veda-śabdebhya evādau pṛthak saṁsthāś ca nirmame||iti|

saṁsthāḥ saṁsthānāni rūpāṇīti yāvat| āha ca bhagavān parāśaraḥ—

nāma rūpaṁ bhūtānāṁ kṛtyānāṁ prapañcanam|

veda-śabdebhya evādau daivādīnāṁ cakāra saḥ||

iti| śrutiś ca sūryācandramasau dhātā yathāpūrvam akalpayad iti| sūryādīn pūrvavat parikalpya nāmāni ca pūrvavac cakāra ity arthaḥ|

||22||

evaṁ jagad-brahmaṇor ananyatvaṁ prapañcitam| tenaikena jñātena sarvasya jñātato'papāditā bhavati| sarvasya brahma-kāryatva-pratipādanena tadātmakatayaiva satyatvaṁ nānyatheti tat satyam ity uktam| yathā dṛṣṭānte sarvasya mṛd-vikārasya mṛd-ātmanaiva satyatvam|

||23||

śodhaka-vākyāny api niravadyaṁ sarva-kalyāṇa-guṇākaraṁ paraṁ brahma bodhayanti| sarva-pratyanīkākāratābodhane'pi tat-tat-pratyanīkākāratāyāṁ bhedasyāvarjanīyatvān na nirviśeṣa-vastu-siddhiḥ|

||24||

nanu ca jñāna-mātraṁ brahmeti pratipādite nirviśeṣa-jñāna-mātraṁ brahmeti niścīyate| naivaṁ| svarūpa-nirūpaṇa-dharma-śabdā hi dharma-mukhena svarūpam api pratipādayanti| gavādi-śabdavat| tad āha sūtra-kāraḥ— tad-guṇa-sāratvāt tad-vyapadeśaḥ prājñavat| yāvad ātma-bhāvitatvāc ca na doṣa iti| jñānena dharmeṇa svarūpam api nirūpitaṁ na jñāna-mātraṁ brahmeti| katham idam avagamyata iti ced yaḥ sarva-jñaḥ sarva-vid ity ādi jñātṛtva-śruteḥ parāsya śaktir vividhaiva śrūyate svābhāvikī jñāna-bala-kriyā ca| vijñātāram are kena vijānīyād ity ādi śruti-śata-samadhigatam idam| jñānasya dharma-mātratvād dharma-mātrasyaikasya vastutva-pratipādanānupapatteś ca| ataḥ satya-jñānādi-padāni svārtha-bhūta-jñānādi-viśiṣṭam eva brahma pratipādayanti| tat tvam iti dvayor api padayoḥ svārtha-prahāṇena nirviśeṣa-vastu-svarūpopasthāpana-paratve mukhyārtha-parityāgaś ca|

||25||

nanv aikye tātparya-niścayān na lakṣaṇā-doṣaḥ| so'yaṁ devadatta itivat| yathā so'yam ity atra sa iti śabdena deśāntara-kālāntara-sambandhī puruṣaḥ pratīyata ayam iti ca sannihita-deśa-vartamāna-kāla-sambandhī, tayoḥ sāmānādhikaraṇyenaikyaṁ pratīyate| tatraikasya yugapad viruddha-deśa-kāla-sambandhitayā pratītir na ghaṭata iti dvayor padayoḥ svarūpa-mātropasthāpana-paratvaṁ svarūpasya caikyaṁ pratipadyata iti cen naitad evam| so'yaṁ devadatta ity atrāpi lakṣaṇā-gandho na vidyate| virodhābhāvāt| ekasya bhūta-vartamāna-kriyā-dvaya-sambaṁdho na viruddhaḥ| deśāntara-sthitir bhūtvā sannihita-deśa-sthitir vartate| ato bhūta-vartamāna-kriyā-dvaya-sambandhitayaikya-pratipādanam aviruddham| deśa-dvaya-virodhaś ca kāla-bhedena parihṛtaḥ| lakṣaṇāyām api na dvayor api padayor lakṣaṇā-samāśrayaṇam| etenaiva lakṣitena virodha-parihārāt| lakṣaṇābhāva evoktaḥ| deśāntara-sambandhitayā bhūtasyaivānya-deśa-sambandhitayā vartamānatvāvirodhāt|

||26||

evam atrāpi jagat-kāraṇa-bhūtasyaiva parasya brahmaṇo jīvāntaryāmitayā jīvātmatvam aviruddham iti pratipāditam| yathā bhūtayor eva hi dvayor aikyaṁ sāmānādhikaraṇyena pratīyate| tat-parityāgena svarūpa-mātraikyaṁ na sāmānādhikaraṇyārthaḥ bhinna-pravṛtti-nimittānāṁ śabdānām ekasminn arthe vṛttiḥ sāmānādhikaraṇyam iti hi tad-vidaḥ| tathābhūtayor aikyam upapāditam asmābhiḥ| upakrama-virodhy-upasaṁhāra-padena vākya-tātparya-niścayaś ca na ghaṭate| upakrame hi tad aikṣata bahu syām ity ādinā satya-saṅkalpatvaṁ jagad-eka-kāraṇatvam apy uktam| tad-virodhi cāvidyāśrayatvādi brahmaṇaḥ|

||27||

api cārtha-bheda-tat-saṁsarga-viśeṣa-bodhana-kṛta-pada-vākyasya svarūpatā-labdha-pramāṇa-bhāvasya śabdasya nirviśeṣa-vastu-bodhanāsāmarthān na nirviśeṣa-vastuni śabdaḥ pramāṇam| nirviśeṣa ity ādi śabdās tu kenacid viśeṣeṇa viśiṣṭatayāvagatasya vastuno vastv-antara-gata-viśeṣa-niṣedha-paratayā bodhakāḥ| itarathā teṣam apy anavabodhakatvam eva| prakṛti-pratyaya-rūpeṇa padasyaivānekaviśeṣa-garbhatvād aneka-padārtha-saṁsarga-bodhakatvāc ca vākyasya|

||28||

atha syān nāsmābhir nirviśeṣe svayamprakāśe vastuni śabdaḥ pramāṇam ity ucyate| svataḥ-siddhasya pramāṇānapekṣatvāt| sarvaiḥ śabdais tad-uparāga-viśeṣā jñātṛtvādayaḥ sarve nirasyante| sarveṣu viśeṣeṣu nivṛtteṣu vastu-mātram anavacchinnaṁ svayamprakāśaṁ svata evāvatiṣṭhata iti| naitad evam| kena śabdena tad vastu nirdiśya tad-gata-viśeṣā nirasyante| jñapti-mātra-śabdeneti cen na| so'pi saviśeṣam eva vastv-avalambate| prakṛti-pratyaya-rūpeṇa viśeṣa-garbhatvāt| jñā avabodhana iti sakarmakaḥ sakartṛkaḥ kriyā-viśeṣaḥ kriyāntara-vyāvartaka-svabhāva-viśeṣaś ca prakṛtyāvagamyate| pratyayena ca liṅga-saṅkhyādayaḥ| svataḥ-siddhāv apy etat-svabhāva-viśeṣa-virahe siddhir eva na syāt| anya-sādhana-svabhāvatayā hi jñapteḥ svataḥ-siddhir ucyate|

||29||

brahma-svarūpaṁ kṛtsnaṁ sarvadā svayam eva prakāśate cen na tasminn anya-dharmādhyāsaḥ sambhavati| na hi rajju-svarūpe'vabhāsamāne sarpatvādir adhyasyate| ata eva hi bhavadbhir ācchādikāvidyābhyupagamyate| tataś ca śāstrīya-nivartaka-jñānasya brahmaṇi tirohitāṁśo viṣayaḥ| anyathā tasya nivartakatvaṁ ca na syāt| adhiṣṭhānātireki-rajjutva-prakāśanena hi sarpatvaṁ bādhyate| ekaś ced viśeṣo jñāna-mātre vastuni śabdenābhidhīyate sa ca brahma-viśeṣaṇaṁ bhavatīti sarva-śruti-pratipādita-sarva-viśeṣaṇa-viśiṣṭaṁ brahma bhavati|

||30||

ataḥ prāmāṇikānāṁ na kenāpi pramāṇena nirviśeṣa-vastu-siddhiḥ| nirvikalpaka-pratyakṣe'pi saviśeṣam eva vastu pratīyate| anyathā savikalpake so'yam iti pūrvāvagata-prakāra-viśiṣṭa-pratyayānupapatteḥ| vastu-saṁsthāna-viśeṣa-rūpatvād gotvāder nirvikalpaka-daśāyām api sasaṁsthānam eva vastv ittham iti pratīyate| dvitīyādi-pratyayeṣu tasya saṁsthāna-viśeṣasyāneka-vastu-niṣṭhatā-mātraṁ pratīyate| saṁsthāna-rūpa-prakārākhyasya

padārthasyāneka-vastu-niṣṭhatayāneka-vastu-viśeṣaṇatvaṁ dvitīyādi-pratyayāvagamyam iti dvitīyādi-pratyayāḥ savikalpakā ity ucyante| ata evaikasya padārthasya bhinnābhinnatva-rūpeṇa dvyātmakatvaṁ viruddhaṁ pratyuktam| saṁsthānasya saṁsthāninaḥ prakāratayā padārthāntaratvam| prakāratvād eva pṛthaksiddhy-anarhatvaṁ pṛthag-anupalambhaś ceti na dvy-ātmakatva-siddhiḥ|

||31||

api ca nirviśeṣa-vastv-ādinā svayamprakāśe vastuni tad-uparāga-viśeṣāḥ sarvaiḥ śabdair nirasyanta iti vadatā ke te śabdā niṣedhakā iti vaktavyam| vācārambhaṇaṁ vikāro nāmadheyaṁ mṛttikety eva satyam iti vikāra-nāmadheyayor vācārambhaṇa-mātratvāt| yat tatra kāraṇatayopalakṣyate vastu-mātraṁ tad eva satyam anyad asatyam itīyaṁ śrutir vadatīti cen naitad upapadyate| ekasmin vijñāte sarvaṁ vijñātaṁ bhavatīti pratijñāte'nya-jñānenānya-jñānāsambhavaṁ manvānasyaikam eva vastu vikārādy-avasthā-viśeṣeṇa pāramārthikenaiva nāma-rūpam avasthitaṁ cet tatraikasmin vijñāte tasmād vilakṣaṇa-saṁsthānāntaram api tad eveti tatra dṛṣṭānto'yaṁ nidarśitaḥ| nātra kasyacid viśeṣasya niṣedhakaḥ ko'pi śabdo dṛśyate| vācārambhaṇam iti vācā vyavahāreṇārabhyata ity ārambhaṇam| piṇḍa-rūpeṇāvasthitāyāḥ mṛttikāyā nāma vānyad vyavahāraś cānyaḥ| ghaṭa-śarāvādi-rūpeṇāvasthitāyās tasyā eva mṛttikāyā anyāni nāmadheyāni vyavahārāś cānyadṛśāḥ| tathāpi sarvatra mṛttikā-dravyam ekam eva nānā-saṁsthāna-nānā-nāmadheyābhyāṁ nānā-vyavahāreṇa cārabhyata ity etad eva satyam ity anenānya-jñānenānya-jñāna-sambhavo nidarśitaḥ| nātra kiñcid vastu niṣidhyata iti pūrvam evāyam arthaḥ prapañcitaḥ|

||32||

api ca yenāśrutaṁ śrutam ity ādinā brahma-vyatiriktasya sarvasya mithyātvaṁ pratijñātaṁ ced yathā somyaikena mṛt-piṇḍenety ādi dṛṣṭāntaḥ sādhya-vikalaḥ syāt| rajju-sarpādivan mṛttikā-vikārasya ghaṭa-śarāvāder asatyatvaṁ śvetaketoḥ śuśrūṣoḥ pramāṇāntareṇa yuktyā cāsiddham ity etad api siṣādhayiṣitam iti cet| yatheti dṛṣṭāntayopādānaṁ na ghaṭate|

||33||

sad eva somyedam agra āsīd ekam evādvitīyam evādvitīyam ity atra sad evaikam evety avadhāraṇa-dvayenādvitīyam ity anena ca san-mātrātireki-sajātīya-vijātīyāḥ sarve viśeṣā niṣiddhā iti pratīyata iti cennaitad evam| kārya-kāraṇa-bhāvāvasthā-dvayāvasthitasyaikasya vastuna ekāvasthāvasthitasya jñānenāvasthāntarāvasthitasyāpi vastv-aikyena jñātatāṁ dṛṣṭāntena darśayitvā śvetaketor aprajñātaṁ sarvasya brahma-kāraṇatvaṁ ca vaktuṁ sad eva

somyedam ity ārabdham| idam agre sad evāsīd iti| agra iti kāla-viśeṣaḥ| idaṁ-śabda-vācyasya prapañcasya sad-āpatti-rūpāṁ kriyāṁ sadravyatāṁ ca vadati| ekam eveti cāsya nānā-nāma-rūpa-vikāra-prahāṇam| etasmin pratipādite'sya jagataḥ sad-upādānatā pratipāditā bhavati| anyatropādāna-kāraṇasya sva-vyatiriktādhiṣṭhātrapekṣā-darśane'pi sarva-vilakṣaṇatvād asya sarva-jñasya brahmaṇaḥ sarva-śakti-yogo na viruddha ity advitīya-padam adhiṣṭhātrantaraṁ nivārayati| sarva-śakti-yuktatvād eva brahmaṇaḥ| kāścana śrutayaḥ prathamam upādāna-kāraṇatvaṁ pratipādya nimitta-kāraṇam api tad eveti pratipādayanti| yatheyaṁ śrutiḥ| anyāś ca śrutayo brahmaṇo nimitta-kāraṇatvam anujñāyāsyaivopādānatādi katham iti paricodya, sarva-śakti-yuktatvād upādāna-kāraṇaṁ tad-itarāśeṣopakaraṇaṁ ca brahmaiveti pariharanti kiṁsvid vanaṁ ka u sa vṛkṣa āsīd yato dyāv āpṛthivī niṣṭatakṣuḥ, maṇīṣiṇo manasā pṛcchated u tad yad adhyatiṣṭhad bhuvanāni dhārayan| brahma vanaṁ brahma sa vṛkṣa āsīd yato dyāv āpṛthivī niṣṭatakṣur manīṣiṇo manasā vibravīmi vaḥ brahmādhyatiṣṭhad bhuvanāni| dhārayann iti sāmānyato dṛṣṭena virodham āśaṅkya brahmaṇaḥ sarva-vilakṣaṇatvena parihāra uktaḥ| ataḥ sad eva somyedam agra āsīd ity atrāpy agra ity ādy aneka-viśeṣā brahmaṇo pratipāditāḥ| bhavad-abhimata-viśeṣa-niṣedha-vācī ko'pi śabdo na dṛśyate| pratyuta jagad-brahmaṇoḥ kārya-kāraṇa-bhāva-jñāpanāyāgra iti kāla-viśeṣa-sad-bhāvaḥ| āsīd iti kriyā-viśeṣo, jagad-upādānatā jagan-nimittatā ca, nimittopādānayor bheda-nirasanena tasyaiva brahmaṇaḥ sarva-śakti-yogaś cety aprajñātaḥ sahasraśo viśeṣā eva pratipāditāḥ|

||34||

yato vāstava-kārya-kāraṇa-bhāvādi-vijñāne pravṛttam ata evāsad evedam agra āsīd ity ārabhyāsatkāryavāda-niṣedhaś ca kriyate kutas tu khalu somyaivaṁ syād iti| prāgasata utpattir ahetukety arthaḥ| tad evopapādayati katham asataḥ saj jāyeteti| asata utpannam asad-ātmakam eva bhavatīty arthaḥ| yathā mṛd utpannaṁ ghaṭādikaṁ mṛd-ātmakam| sata utpattir nāma vyavahāra-viśeṣa-hetu-bhūto'vasthā-viśeṣa-yogaḥ|

||35||

etad uktaṁ bhavati— ekam eva kāraṇa-bhūtaṁ dravyam avasthāntara-yogena kāryam ity ucyata ity eka-vijñānena sarva-vijñānaṁ pratipipādayiṣitam| tad asatkāryavāde na setsyati| tathā hi nimitta-samavāyya-samavāyi-prabhṛtiḥ kāraṇair avayavy-ākhyaṁ kāryaṁ dravyāntaram evotpadyata iti kāraṇa-bhūtād vastunaḥ kāryasya vastv-antaratvān na taj-jñānenāsya jñātatā katham api sambhavatīti| katham avayavi dravyāntaraṁ nirasyata iti cet| kāraṇa-gatāvasthāntara-yogasya dravyāntarotpatti-vādinaḥ sampratipannasyaivaikatva-nāmāntarāder upapādakatvād dravyāntarādarśanāc ceti kāraṇam evāvasthāntarāpannaṁ kāryam ity ucyata ity uktam|

||36||

nanu niradhiṣṭhāna-bhramāsambhava-jñāpanāyāsatkāryavāda-nirāsaḥ kriyate| tathā hy ekaṁ cid-rūpaṁ satyam evāvidyācchāditaṁ jagad-rūpeṇa vivartata ity avidyāśrayatvāya mūla-kāraṇaṁ satyam ity abhyupagantavyam ity asatkāryavāda-nirāsaḥ| naitad evam| eka-vijñānena sarva-vijñāna-pratijñā-dṛṣṭānta-mukhena satkāryavādasyaiva prasaktatvād ity uktam| bhavat-pakṣe niradhiṣṭhāna-bhramāsambhavasya durupapādatvāc ca| yasya hi cetana-gata-doṣaḥ pāramārthiko doṣāśrayatvaṁ ca pāramārthikaṁ tasya pāramārthika-doṣeṇa yuktasyāpāramārthika-gandharva-nagarādi-darśanam upapannaṁ, yasya tu doṣaś cāpāramārthiko doṣāśrayatvaṁ cāpāramārthikaṁ tasyāpāramārthikenāpy āśrayeṇa tad upapannam iti bhavat-pakṣe na niradhiṣṭhāna-bhramāsambhavaḥ|

||37||

śodhakeṣv api satyaṁ jñānam anantaṁ brahma, ānando brahmety ādiṣu vākyeṣu sāmānyādhikaraṇya-vyutpatti-siddhāneka-guṇa-viśiṣṭaikārthāvabodhanam aviruddham iti sarva-guṇa-viśiṣṭaṁ brahmābhidhīyata iti pūrvam evoktam|

||38||

athāta ādeśo neti netīti bahudhā niṣedho dṛṣyata iti cet| kim atra niṣidhyata iti vaktavyam| dve vāva brahmaṇo rūpe mūrtaṁ caivāmūrtaṁ ceti mūrtāmūrtātmakaḥ prapañcaḥ sarvo'pi niṣidhyata iti cen naivam| brahmaṇo rūpatayāprajñātaṁ sarvaṁ rūpatayopadiśya punar tad eva niṣeddhum ayuktam| prakṣālanād dhi paṅkasya dūrād asparśanaṁ varam iti nyāyāt| kas tarhi niṣedha-vākyārthaḥ| sūtra-kāraḥ svayam eva vadati— prakṛtaitāvattvaṁ hi pratiṣedhati tato bravīti ca bhūya iti| uttaratra atha nāmadheyaṁ saty asya satyaṁ prāṇā vai satyaṁ teṣām eṣa satyam iti satyādi-guṇa-gaṇasya pratipāditatvāt pūrva-prakṛtaitāvan mātraṁ na bhavati brahmeti, brahmaṇa etāvan-mātratā pratiṣidhyata iti sūtrārthaḥ|

||39||

neha nānāsti kiñcanety ādinā nānātva-pratiṣedha eva dṛṣyata iti cet| atrāpy uttaratra sarvasya vaśī sarvasyeśana iti satya-saṅkalpatva-sarveśvaratva-pratipādanāc cetana-vastu-śarīra īśvara iti sarva-prakāra-saṁsthitaḥ sa eka eveti tat-pratyanīkābrahmātmaka-nānātvaṁ pratiṣiddhaṁ na

bhavad-abhimatam| sarvāsv evamprakārāsu śrutiṣv iyam eva sthitir iti na kvacid api brahmaṇaḥ saviśeṣatva-niṣedhaka-vācī ko'pi śabdo dṛśyate|

||40||

api ca nirviśeṣa-jñāna-mātraṁ brahma tac cācchādikāvidyā-tirohita-svarūpaṁ svagata-nānātvaṁ paśyatīty ayam artho na ghaṭate| tirodhānaṁ nāma prakāśa-nivāraṇam| svarūpātireki-prakāśa-dharmānabhyupagamena prakāśasyaiva svarūpatvāt svarūpanāśa eva syāt| prakāśa-paryāyaṁ jñānaṁ nityaṁ sa ca prakāśo'vidyā-tirohita iti bāliśa-bhāṣitam idam| avidyayā prakāśa-tirohita iti prakāśotpatti-pratibandho vidyamānasya vināśo vā| prakāśasyānutpādyatvād vināśa eva syāt| prakāśo nityo nirvikāras tiṣṭhatīti cet| satyām apy avidyāyāṁ brahmaṇi na kiñcit tirohitam iti nānātvaṁ paśyatīti bhavatām ayaṁ vyavahāraḥ satsv anirvacanīya eva|

||41||

nanu ca bhavato'pi vijñāna-svarūpa ātmābhyupagantavyaḥ| sa ca svayamprakāśaḥ| tasya ca devādi-svarūpātmābhimāne svarūpa-prakāśa-tirodhānam avaśyam āśrayaṇīyam| svarūpa-prakāśe sati svātmany ākārāntarādhyāsāyogāt| ato bhavataś cāyaṁ samāno doṣaḥ| kiṁ cāsmākam ekasminn evātmani bhavad-udīritaṁ durghaṭatvaṁ bhavatām ātmānantyābhyupagamāt sarveṣv ayaṁ doṣaḥ pariharaṇīyaḥ|

||42||

atrocyate— svabhāvato mala-pratyanīkānanta-jñānānandaika-svarūpaṁ svābhāvikānavadhikātiśayāparimitodāra-guṇa-sāgaraṁ nimeṣa-kāṣṭhā-kalā-muhūrtādi-parārdha-paryantāparimita-vyavaccheda-svarūpa-sarvotpatti-sthiti-vināśādi-sarva-pariṇāma-nimitta-bhūta-kāla-kṛta-pariṇāmāspaṣṭānanta-mahā-vibhūti- sva-līlā-parikara-svāṁśa-bhūtānanta-baddha-mukta-nānā-vidha-cetana-tad-bhogya-bhūtānanta-vicitra-pariṇāma-śakti-cetanetara-vastu-jātāntaryāmitva-kṛta-sarva-śakti-śarīratva-sarva-prakārāvasthānāvasthitaṁ paraṁ brahmaiva vedyaṁ, tat-sākṣātkāra-kṣama-bhagavad-dvaipāyana-parāśara-vālmīki-manu-yājñavalkya-gautamāpastamba-prabhṛti-muni-gaṇa-praṇīta-vidhy-arthavāda-mantra-svarūpa-veda-mūletihāsa-purāṇa-dharma-śāstropabhṛṁhita-paramārtha-bhūtānādi-nidhanāvicchinna-pāṭha-sampradāyarg-yajuḥ-sāmātharva-rūpānanta-śākhaṁ vedaṁ cābhyupagacchatām asmākaṁ kiṁ na setsyati| yathoktaṁ bhagavatā dvaipāyanena mahābhārate—

yo mām ajam anādiṁ ca vetti loka-maheśvaram|

dvāv imau puraṣau loke kṣaraś cākṣara eva ca|

kṣaraḥ sarvāṇi bhūtāni kūṭastho'kṣara ucyate||

uttamaḥ puruṣas tv anyaḥ paramātmety udāhṛtaḥ|

yo loka-trayam āviśya bibharty avyaya īśvaraḥ||

kālaṁ ca pacate tatra na kālas tatra vai prabhuḥ|

ete vai nirayās tāta sthānasya paramātmanaḥ||

avyaktādi-viśeṣāntaṁ pariṇāmarddhi-saṁyuktam|

krīḍā harer idaṁ sarvaṁ kṣaram ity avadhāryatām||

kṛṣṇa eva hi lokānām utpattir api cāpyayaḥ|

kṛṣṇasya hi kṛte bhūtam idaṁ viśvaṁ carācaram||

iti| kṛṣṇasya hi kṛta iti kṛṣṇasya śeṣa-bhūtaṁ sarvam ity arthaḥ|

bhagavatā parāśareṇāpy uktam—

śuddhe mahā-vibhūty-ākhye pare brahmaṇi śabdyate|

maitreya bhagavac-chabdaḥ sarva-kāraṇa-kāraṇe||

jñāna-śakti-balaiśvarya-vīrya-tejāṁsy aśeṣataḥ|

bhagavac-chabda-vācyāni vinā heyair guṇādibhiḥ||

evam eṣa mahā-śabdo maitreya bhagavān iti|

parama-brahma-bhūtasya vāsudevasya nānyagaḥ||

tatra pūjya-padārthokti-paribhāṣāsamanvitaḥ|

śabdo'yaṁ nopacāreṇa tv anyatra hy upacārataḥ||

evamprakāram amalaṁ satyaṁ vyāpakam akṣayam|

samasta-heya-rahitaṁ viṣṇv-ākhyaṁ paramaṁ padam||

kalā-muhūrtādi-mayaś ca kālo na yad-vibhūteḥ pariṇāma-hetuḥ||

krīḍato bālakasyeva ceṣṭās tasya niśāmaya||

ity ādi| manunāpi—

praśāsitāraṁ sarveṣām aṇīyāṁsam aṇīyasām|

ity uktam| yājñavalkyenāpi—

kṣetrasyeśvara-jñānād viśuddhiḥ paramā matā|

iti| āpastambenāpi— pūḥ prāṇinaḥ sarva eva guhāśayasyeti| sarve prāṇino guhāśayas paramātmanaḥ pūḥ puraṁ śarīram ity arthaḥ| prāṇina iti sajīvātma-bhūta-saṅghātaḥ|

||43||

nanu ca kim anenāḍambareṇa| codyaṁ tu na parihṛtam| ucyate— evam abhyupagacchatām asmākam ātma-dharma-bhūtasya caitanyasya svābhāvikasyāpi karmaṇā pāramārthikaṁ saṅkocaṁ vikāsaṁ ca bruvatāṁ sarvam idaṁ parihṛtam| bhavas tu prakāśa eva svarūpam iti prakāśo na dharma-bhūtas tasya saṅkoca-vikāsau vā nābyupagamyete| prakāśa-prasārānutpattim eva tirodhāna-bhūtāḥ karmādayaḥ kurvanti| avidyā cet tirodhānaṁ tirodhāna-bhūtatayāvidyayā svarūpa-bhūta-prakāśa-nāśa iti pūrvam evoktam| asmākaṁ tv avidyā-rūpeṇa karmaṇā svarūpa-nitya-dharma-bhūta-prakāśaḥ saṅkucitaḥ| tena devādi-svarūpātmābhimāno bhavatīti viśeṣaḥ| yathoktam—

avidyā karma-saṁjñānyā tṛtīyā śaktir iṣyate||

yathā kṣetra-śaktiḥ sā veṣṭitā nṛpa sarvagā|

saṁsāra-tāpān akhilān avāpnoty atisaṁtatān||

tayā tirohitatvāc ca śaktiḥ kṣetrajña-saṁjñitā|

sarva-bhūteṣu bhūpāle tāratamyena vartate||

iti| kṣetrajñānāṁ sva-dharma-bhūtasya jñānasya karma-saṁjñāvidyayā saṅkocaṁ vikāsaṁ ca darśayati|

||44||

api cācchādikāvidyā śrutibhiś caikyopadeśa-balāc ca brahma-svarūpa-tirodhāna-heya-doṣa-rūpāśrīyate tasyāś ca mithyā-rūpatvena prapañcavat sva-darśana-mūla-doṣāpekṣatvāt| na sā mithyā darśana-mūla-doṣaḥ syād iti brahmaiva mithyā-darśana-mūlaṁ syāt| tasyāś cānāditve'pi

mithyā-rūpatvād eva brahma-dṛśyatvenaivānāditvāt tad-darśana-mūla-paramārtha-doṣānabhyupagamāc ca brahmaiva tad-darśana-mūlaṁ syāt| tasya nityatvād anirmokṣa eva|

||45||

ata evedam api nirastam ekam eva śarīraṁ jīvavat, nirjīvānītarāṇi śarīrāṇi svapna-dṛṣṭa-nānā-vidhānanta-śarīrāṇāṁ yathā nirjīvatvam| tatra svapne draṣṭuḥ śarīram ekam eva jīvavat| tasya svapna-velāyāṁ dṛśya-bhūta-nānā-vidha-śarīrāṇāṁ nirjīvatvam eva| anenaikenaiva parikalpitatvāj jīvā mithyā-bhūtā iti brahmaṇā sva-svarūpa-vyatiriktasya jīva-bhāvasya sarva-śarīrāṇāṁ ca kalpitatvād ekasminn api śarīre śarīravaj jīva-bhāvasya ca mithyā-rūpatvāt sarvāṇi śarīrāṇi mithyā-rūpāṇi, tatra jīva-bhāvaś ca mithyā-rūpa ity ekasya śarīrasya tatra jīva-bhāvasya ca na kaścid viśeṣaḥ| asmākaṁ tu svapne draṣṭuḥ sva-śarīrasya tasminn ātma-sad-bhāvasya ca prabodha-velāyām abādhitatvān anyeṣāṁ śarīrāṇāṁ tad-gata-jīvānāṁ ca bādhitatvāt te sarve mithyā-bhūtāḥ sva-śarīram ekaṁ tasmiñ jīva-bhāvaś ca paramārtha iti viśeṣaḥ|

||46||

api ca kena vā vidyā-nivṛttiḥ sā kīdṛśīti vivecanīyam| aikya-jñānaṁ nivartakaṁ nivṛttiś cānirvacanīya-pratyanīkākāreti cet| anirvacanīya-pratyanīkaṁ nirvacanīyaṁ tac ca sad vāsad vā dvi-rūpaṁ vā koṭy-antaraṁ na vidyate| brahma-vyatirekeṇaitad abhyupagame punar avidyā na nivṛttā syāt| brahmaiva cen nivṛttis tat-prāg apy aviśiṣṭam iti vedānta-jñānāt pūrvam eva nivṛttiḥ syāt| aikya-jñānaṁ nivartakaṁ tad-abhāvāt saṁsāra iti bhavad-darśanaṁ vihanyate|

||47||

kiṁ ca nivartaka-jñānasyāpy avidyā-rūpavāt tan-nivartanaṁ keneti vaktavyam| nivartaka-jñānaṁ svetara-samasta-bhedaṁ nivartya kṣaṇikatvād eva svayam eva vinaśyati dāvānala-viṣa-nāśana-viṣāntaravad iti cen na| nivartaka-jñānasya brahma-vyatiriktatvena tat-svarūpa-tad-utpatti-vināśānāṁ mithyā-rūpatvāt tad-vināśa-rūpā vidyā tiṣṭhaty eveti tad-vināśa-darśanasya nivartakaṁ vaktavyam eva| dāvāgny-ādīnām api pūrvāvasthāvirodhi-pariṇāma-paramparā-varjanīyaiva|

||48||

api ca cinmātrabrahmavyatiriktakṛtsnaniṣedhaviṣayajñānasya ko'yaṁ jñātā| adhyāsarūpa iti cen na| tasya niṣedhatayā nivartakajñānakarmatvāt tatkartṛtvānupapatteḥ| brahmasvarūpa eveti cen

na| brahmaṇo nivartakajñānaṁ prati jñātṛtvaṁ kiṁ svarūpam utādhyastam| adhyastaṁ ced ayam adhyāsas tanmūlavidyāntaraṁ ca nivartakajñānaviṣayatayā tiṣṭhaty eva| tannivartakāntarābhyupagame tasyāpi trirūpatayānavasthaiva| sarvasya hi jñānasya trirūpakatvavirahe jñānatvam eva hīyate| kasyacit kañcanārthaviśeṣaṁ prati siddhirūpatvāt| jñānasya trirūpatvavirahe bhavatāṁ svarūpabhūtajñānavan nivartakajñānam apy anivartakaṁ syāt| brahmasvarūpasyaiva jñātṛtvābhyupagame'smadīya eva pakṣaḥ parigṛhītaḥ syāt| nivartakajñānasvarūpajñātṛtvaṁ ca svanivartyāntargatam iti vacanaṁ bhūtalavyatiriktaṁ kṛtsnaṁ chinnaṁ devadattenety asyām eva chedanakriyāyām asyāś chedanakriyāyāś chettṛtvasya ca chedyāntarbhāvavacanavad upahāsyam|

||49||

api ca nikhila-bheda-nivartakam idam aikya-jñānaṁ kena jātam iti vimarśanīyam| śrutyaiveti cen na| tasyā brahma-vyatiriktāyā avidyā-parikalpitatvāt prapañca-bādhaka-jñānasyotpādakatvaṁ na sambhavati| tathā hi duṣṭa-kāraṇa-jātam api rajju-sarpa-jñānaṁ na duṣṭa-kāraṇa-janyena rajjur iyaṁ na sarpa iti jñānena bādhyate| rajju-sarpa-jñāna-bhaye vartamāne kenacid bhrāntena puruṣeṇa rajjur iyaṁ na sarpa ity ukte'py ayaṁ bhrānta iti jñāte sati tad-vacanaṁ rajju-sarpa-jñānasya bādhakaṁ na bhavati bhayaṁ ca na nivartate| prayojaka-jñānavataḥ śravaṇa-velāyām eva hi brahma-vyatiriktatvena śruter api bhrānti-mūlatvaṁ jñātam iti| nivartaka-jñānasya jñātus tat-sāmagrī-bhūta-śāstrasya ca brahma-vyatiriktatayā yadi bādhyatvam ucyate hanta tarhi prapañca-nivṛtter mithyātvam āpatatīti prapañcasya satyatā syāt| svapna-dṛṣṭa-puruṣa-vākyāvagata-pitrādi-maraṇasya mithyātvena pitrādi-satyatāvat| kiṁ ca tat tvam asy ādi vākyaṁ na prapañcasya bādhakam| bhrānti-mūlatvād bhrānta-prayukta-rajju-sarpa-bādhaka-vākyavat|

||50||

nanu ca svapne kasmiṁścid bhaye vartamāne svapna-daśāyām evāyaṁ svapna iti jñāte sati pūrva-bhaya-nivṛttir dṛṣṭā| tadvad atrāpi sambhavatīti| naivam| svapna-velāyām eva so'pi svapna iti jñāte sati punar bhayānivṛttir eva dṛṣṭeti na kaścid viśeṣaḥ|

||51||

śravaṇavelāyām eva so'pi svapna iti jñātam evetyuktam| yad api cedam uktaṁ bhrāntiparikalpitatvena mithyārūpam api śāstram advitīyaṁ brahmeti bodhayati tasya sato brahmaṇo viṣayasya paścāt tanabādhādarśanād brahma susthitam eveti| tad ayuktam| śūnyam eva tat tvam iti vākyena tasyāpi bādhitatvāt| idaṁ bhrāntimūlavākyam iti cet| sad advitīyaṁ

brahmeti vākyam api bhrāntimūlam iti tvayaivoktam| paścāttana-bādhādarśanaṁ tu sarva-śūnya-vākyasyaiveti viśeṣaḥ| sarva-śūnya-vādino brahma-vyatirikta-vastu-mithyātva-vādinaś ca sva-pakṣa-sādhana-pramāṇa-pāramārthyānabhyupagamenābhiyuktair vādānadhikāra eva pratipāditaḥ| adhikāro'nabhyupāyatvān na vāde śūnya-vādinaḥ, iti|

||52||

api ca pratyakṣa-dṛṣṭasya prapañcasya mithyātvaṁ kena pramāṇena sādhyate| pratyakṣasya doṣa-mūlatvenānyathā-siddhi-sambhavān nirdoṣaṁ śāstram ananyathā-siddhaṁ pratyakṣasya bādhakam iti cet| kena doṣeṇa jātaṁ pratyakṣam ananta-bheda-viṣayam iti vaktavyam| anādi-bheda-vāsanākhya-doṣa-jātaṁ pratyakṣam iti cet| hanta tarhy anenaiva doṣeṇa jātaṁ śāstram apīty eka-doṣa-mūlatvāc chāstra-pratyakṣayor na bādhya-bādhaka-bhāva-siddhiḥ|

||53||

ākāśa-vāyv-ādi-bhūta-tad-ārabdha-śabda-sparśādi-yukta-manuṣyatvādi-saṁsthāna-saṁsthita-padārtha-grāhi pratyakṣam| śāstraṁ tu pratyakṣādy-aparicchedy-asarvāntarātmatva-satyatvādy-ananta-viśeṣaṇa-viśiṣṭa-brahma-svarūpa-tad-upāsanādy-ārādhana-prakāra-tat-prāpti-pūrvaka-tat-prasāda-labhya-phala-viśeṣa-tad-aniṣṭa-karaṇa-mūla-nigraha-viśeṣa-viṣayam iti na śāstra-pratyakṣayor virodhaḥ| anādi-nidhanāvicchinna-pāṭa-sampradāyatādy-aneka-guṇa-viśiṣṭasya śāstrasya balīyastvaṁ vadatā pratyakṣa-pāramārthyam avaśyam abhyupagantavyam ity alam anena śruti-śata-vitati-vāta-vega-parāhata-kudṛṣṭi-duṣṭa-yukti-jāla-tūla-nirasanenety uparamyate|

||54||

dvitīye tu pakṣa upādhi-brahma-vyatirikta-vastv-antarānabhyupagamād brahmaṇy evopādhi-saṁsargād aupādhikāḥ sarve doṣā brahmaṇy eva bhaveyuḥ| tataś cāpahata-pāpmatvādi-nirdoṣatva-śrutayaḥ sarve vihanyante|

||55||

yathā ghaṭākāśādeḥ paricchinnatayā mahākāśād vailakṣaṇyaṁ paraspara-bhedaś ca dṛśyate tatrasthā guṇā vā doṣā vānavacchinne mahākāśe na sambadhyante evam upādhi-kṛta-bheda-vyavasthita-jīva-gatā doṣā anupahite pare brahmaṇi na sambadhyanta iti cet| naitad upapadyate| niravayavasyākāśasyānavacchedyasya ghaṭādibhiś chedāsambhavāt tenaivākāśena ghaṭādayaḥ

saṁyuktā iti brahmaṇo'py acchedyatvād brahmaivopādhi-saṁyuktaṁ syāt| ghaṭa-saṁyuktākāśa-pradeśo'nyasmād ākāśa-pradeśād bhidyata ic cet| ākāśasyaikasyaiva pradeśa-bhedena ghaṭādi-saṁyogād ghaṭādau gacchati tasya ca pradeśa-bhedasyāniyama iti tadvad brahmaṇy eva pradeśa-bhedāniyamenopādhi-saṁsargād upādhau gacchati saṁyukta-viyukta-brahma-pradeśa-bhedāc ca brahmaṇy evopādhi-saṁsargaḥ kṣaṇe kṣaṇe bandha-mokṣau syātām iti santaḥ parihasanti|

||56||

niravayavasyaivākāśasya śrotrendriyatve'pīndriya-vyavasthāvad brahmaṇy api vyavasthopapadyata iti cet| na vāyu-viśeṣa-saṁskṛta-karṇa-pradeśa-saṁyuktasyaivākāśa-pradeśasyendriyatvāt tasya ca pradeśāntarābhede'pīndriya-vyavasthopapadyate| ākāśasya tu sarveṣāṁ śarīreṣu gacchat sva-niyamena sarva-pradeśa-saṁyoga iti brahmaṇy upādhi-saṁyoga-pradeśāniyama eva|

||57||

ākāśasya svarūpeṇaiva śrotrendriyatvam abhyupagamyāpīndriya-vyavasthoktā| paramārthatas tv ākāśo na śrotrendriyam| vaikārikād ahaṅkārād ekādaśendriyāṇi jāyanta iti hi vaidikāḥ| yathoktaṁ bhagavatā parāśareṇa—

taijasānīndriyāṇy āhur devā vaikārikā daśa|

ekādaśaṁ manaś cātra devā vaikārikāḥ smṛtāḥ|| iti|

ayam arthaḥ| vaikārikas taijaso bhūtādir iti tri-vidho'haṅkāraḥ| sa ca kramāt sāttviko rājasas tāmasaś ca| tatra tāmasād bhūtāder ākāśādīni bhūtāni jāyanta iti sṛṣṭi-kramam uktvā taijasād rājasād ahaṅkārād ekadaśendriyāṇi jāyanta iti paramatam upanyasya sāttvikāhaṅkārād vaikārikānīndriyāṇi jāyanta iti sva-matam ucyate devā vaikārikāḥ smṛtā iti| devā indriyāṇi| evam indriyāṇām āhaṅkārikāṇāṁ bhūtaiś cāpy āyanaṁ mahābhārata ucyate| bhautikatve'pīndriyāṇām ākāśādi-bhūta-vikāratvād evākāśādi-bhūta-pariṇāma-viśeṣā vyavasthitā eva śarīravat puruṣāṇām indriyāṇi bhavantīti brahmaṇy acchedye niravayave nirvikāre tv aniyamenānanta-heyopādhi-saṁsarga-doṣo duṣparihara eveti śraddadhānānām evāyaṁ pakṣa iti śāstra-vido na bahu manyante| svarūpa-pariṇāmābhyupagamād avikāratva-śrutir bādhyate| niravadyatā ca brahmaṇaḥ śakti-pariṇāma iti cet| keyaṁ śaktir ucyate| kiṁ brahma-pariṇāma-rūpā| uta brahmaṇo'nyā kāpīti| ubhaya-pakṣe'pi svarūpa-pariṇāmo'varjanīya eva|

||58||

tṛtīye'pi pakṣe jīva-brahmaṇor bhedavad abhedasya cābhyupagamāt tasya ca tad-bhāvāt saubhari-bhedavac ca svāvatāra-bhedavac ca sarvasyeśvara-bhedatvāt sarve jīva-gatā doṣās tasyaiva syuḥ| etad uktaṁ bhavati— īśvaraḥ svarūpeṇaiva sura-nara-tiryak-sthāvarādi-bhedenāvasthita iti hi tadātmakatva-varṇanaṁ kriyate| tathā saty eka-mṛt-piṇḍārabdha-ghaṭa-śarāvādi-gatāny udakāharaṇādīni sarva-kāryāṇi yathā tasyaiva bhavanti, evaṁ sarva-jīva-gata-sukha-duḥkhādi sarvam īśvara-gatam eva syāt|

||59||

ghaṭa-śarāvādi-saṁsthānānupayukta-mṛd-dravyaṁ yathā kāryāntarānvitam evam eva sura-paśu-manujādi-jīvatvānupayukteśvaraḥ sarva-jñaḥ satya-saṅkalpatvādi-kalyāṇa-guṇākara iti cet satyaṁ sa eveśvara ekenāṁśena kalyāṇa-guṇa-gaṇākaraḥ sa evānyenāṁśena heya-guṇākara ity uktam| dvayor aṁśayor īśvarāviśeṣāt| dvav aṁśau vyavasthitav iti cet| kas tena lābhaḥ| ekasyaivānekāṁśena nitya-duḥkhitvād aṁśāntareṇa sukhitvam api neśvaratvāya kalpate| yathā devadattasyaikasmin haste candana-paṅkānulepa-keyūra-kaṭakāṅgulīyālaṅkāras tasyaivānyasmin haste mudgarābhighātaḥ kālānala-jvālānupraveśaś ca tadvad eveśvarasya syād iti brahmājñāna-pakṣād api pāpīyān ayaṁ bhedābheda-pakṣaḥ| aparimita-duḥkhasya pāramārthikatvāt saṁsāriṇām anantatvena dustaratvāc ca|

||60||

tasmād vilakṣaṇo'yaṁ jīvāṁśa iti ced āgato'si tarhi madīyaṁ panthānam| īśvarasya svarūpeṇa tādātmya-varṇane syād ayaṁ doṣaḥ| ātma-śarīra-bhāvena tu tādātmya-pratipādane na kaścid doṣaḥ| pratyuta nikhila-bhuvana-niyamanādir mahān ayaṁ guṇa-gaṇaḥ pratipādito bhavati| sāmānādhikaraṇyaṁ ca mukhya-vṛttam|

||61||

api caikasya vastuno bhinnābhinnatvaṁ viruddhatvān na sambhavatīty uktam| ghaṭasya paṭād bhinnatve sati tasya tasminn abhāvaḥ| abhinnatve sati tasya ca bhāva iti| ekasmin kāle caikasmin deśe caikasya hi padārthasya yugapat sad-bhāvo'sadbhāvaś ca viruddhaḥ|

||62||

jāty-ātmanā bhāvo vyakty-ātmanā cābhāva iti cet| jāter muṇḍena cābhāve sati khaṇḍe muṇḍasyāpi sad-bhāva-prasaṅgaḥ| khaṇḍena ca jāter abhinnatve sad-bhāvo bhinnatve cāsad-bhāvaḥ, aśve mahiṣatvasyaiveti virodho duṣparihara eva| jāty-āder vastu-saṁsthānatayā vastunaḥ prakāratvāt prakāra-prakāriṇoś ca padārthāntaratvaṁ prakārasya pṛthaksiddhy-anarhatvaṁ pṛthag-anupalambhaś ca tasya ca saṁsthānasya cāneka-vastuṣu prakāratayāvasthitaś cety ādi pūrvam uktam|

||63||

so'yam iti buddhiḥ prakāraikyād ayam api daṇḍīti buddhimat| ayaṁ ca jāty-ādi-prakāro vastuno bheda ity ucyate| tad-yoga eva vastuno bhinnam iti vyavahāra-hetur ity arthaḥ| sa ca vastuno bheda-vyavahāra-hetuḥ svasya ca saṁvedanavat| yathā saṁvedanaṁ vastuno vyavahāra-hetuḥ svasya vyavahāra-hetuś ca bhavati|

||64||

ata eva san-mātra-grāhi pratyakṣaṁ na bheda-grāhīty-ādi-vādā nirastāḥ| jāty-ādi-saṁsthāna-saṁsthitasyaiva vastunaḥ pratyakṣeṇa gṛhītatvāt tasyaiva saṁsthāna-rūpa-jāty-ādeḥ pratiyogy-apekṣayā bheda-vyavahāra-hetutvāc ca| svarūpa-pariṇāma-doṣaś ca pūrvam evoktaḥ|

||65||

yaḥ pṛthivyāṁ tiṣṭhan pṛthivyā antaro yaṁ pṛthivī na veda yasya pṛthivī śarīraṁ yaḥ pṛthivīm antaro yamayati eṣa ta ātmāntaryāmy amṛtaḥ| ya ātmani tiṣṭhann ātmano'ntaro ya ātmā na veda yasyātmā śarīraṁ ya ātmānam antaro yamayati eṣa ta ātmāntaryāmy amṛtaḥ| yaḥ pṛthivīm antare sañcaran yasya pṛthivī śarīraṁ yaṁ pṛthivī na vedety ādi yo'kṣaram antare sañcaran yasyākṣaraṁ śarīram akṣaraṁ na veda yo mṛtyum antare sañcaran yasya mṛtyuḥ śarīraṁ yaṁ mṛtyur na veda eṣa sarva-bhūtāntarātmāpahata-pāpmā divyo deva eko nārāyaṇaḥ| dvā suparṇā sayujā sakhāyā samānaṁ vṛkṣaṁ pariṣasvajāte| tayor anyaḥ pippalaṁ svādv atty anaśnann anyo'bhicākaśīti| antaḥ praviṣṭaḥ śāstā janānāṁ sarvātmā| tat sṛṣṭvā tad evānuprāviśat| tad anupraviśya sac ca tyac cānṛtaṁ ca satyam abhavat| anena jīvenātmanety ādi| pṛthag ātmānaṁ preritāraṁ matvā juṣṭas tatas tenāmṛtatvam eti| bhoktā bhogyaṁ preritāraṁ ca matvā sarvaṁ proktaṁ tri-vidhaṁ brahma, etat| nityo nityānāṁ cetanaś cetanānām eko bahūnāṁ yo vidadhāti kāmān| pradhāna-kṣetrajña-patir guṇeśaḥ| jñājñau dvav ajav īśānīśav ity ādi śruti-śatais tad-upabṛṁhaṇaiḥ

jagat sarvaṁ śarīraṁ te sthairyaṁ te vasudhā-talam||

yat kiñcit sṛjyate yena sattva-jātena vai dvija|

tasya sṛjyasya sambhūtau tat sarvaṁ vai hares tanuḥ||

aham ātmā guḍākeśa sarva-bhūtāśaya-sthitaḥ||

sarvasya cāhaṁ hṛdi sanniviṣṭo

mattaḥ smṛtir jñānam apohanaṁ ca||

ity ādi veda-vid-agresara-vālmīki-parāśara-dvaipāyana-vacobhiś ca parasya brahmaṇaḥ sarvasyātmatvāvagamāc cid-acid-ātmakasya vastunas tac-charīratvāvagamāc ca śarīrasya śarīriṇaṁ prati prakāratayaiva padārthatvāc śarīra-śarīriṇoś ca dharma-bhede'pi tayor asaṅkarāt sarva-śarīraṁ brahmeti brahmaṇo vaibhavaṁ pratipādayadbhiḥ sāmānādhikaraṇyādibhir mukhya-vṛttaiḥ sarva-cetanācetana-prakāraṁ brahmaivābhidhīyate| sāmānādhikaraṇyaṁ hi dvayoḥ padayoḥ prakāra-dvaya-mukhenaikārtha-niṣṭhatvaṁ| tasya caitasmin pakṣe mukhyatā| tathā hi tat tvam iti sāmānādhikaraṇye tad ity anena jagat-kāraṇaṁ sarva-kalyāṇa-guṇa-gaṇākaraṁ niravadyaṁ brahmocyate| tvam iti ca cetana-sāmānādhikaraṇya-vṛttena jīvāntaryānirūpi tac-charīraṁ tadātmatayāvasthitaṁ tat-prakāraṁ brahmocyate| itareṣu pakṣeṣu sāmānādhikaraṇya-hānir brahmaṇaḥ sadoṣatā ca syāt|

||66||

etad uktaṁ bhavati— brahmaivam avasthitam ity atraivaṁ-śabdārtha-bhūta-prakāratayaiva vicitra-cetanācetanātmaka-prapañcasya sthūlasya sūkṣmasya ca sad-bhāvaḥ| tathā ca bahu syāṁ prajāyeyety ayam arthaḥ sampanno bhavati| tasyaiveśvarasya kāryatayā kāraṇatayā ca nānā-saṁsthāna-saṁsthitasya saṁsthānatayā cid-acid-vastu-jātam avasthitam iti|

||67||

nanu ca saṁsthāna-rūpeṇa prakāratayaivaṁ-śabdārthatvaṁ jāti-guṇayor eva dṛṣṭaṁ na dravyasya| svatantra-siddhi-yogyasya padārthasyaivaṁ-śabdārthatayeśvarasya prakāra-mātratvam ayuktaṁ| ucyate— dravyasyāpi daṇḍa-kuṇḍalāder dravyāntara-prakāratvaṁ dṛṣṭam eva| nanu ca daṇḍādeḥ svatantrasya dravyāntara-prakāratve matvarthīya-pratyayo dṛṣṭaḥ| yathā daṇḍī kuṇḍalīti| ato gotvādi-tulyatayā cetanācetanasya dravya-bhūtasya vastuna īśvara-prakāratayā sāmānādhikaraṇyena pratipādanaṁ na yujyate| atrocyate— gaur aśvo manuṣyo deva iti bhūta-saṅghāta-rūpāṇāṁ dravyāṇām eva devadatto manuṣyo jātaḥ puṇya-viśeṣeṇa yajñadatto gaur jātaḥ pāpena, anyaś cetanaḥ puṇyātirekeṇa devo jāta ity ādi devādi-śarīrāṇāṁ cetana-prakāratayā loka-devayoḥ sāmānādhikaraṇyena pratipādanaṁ dṛṣṭam|

||68||

ayam arthaḥ— jātir vā guṇo vā dravyaṁ vā na tatrādaraḥ| kañcana dravya-viśeṣaṁ prati viśeṣaṇatayaiva yasya sad-bhāvas tasya tad-apṛthaksiddhes tat-prakāratayā tat-sāmānādhikaraṇyena pratipādanaṁ yuktam| yasya punar dravyasya pṛthaksiddhasyaiva kadācit kvacid dravyāntara-prakāratvam iṣyate tatra matvarthīya-pratyaya iti viśeṣaḥ| evam eva sthāvara-jaṅgamātmakasya sarvasya vastuna īśvara-śarīratvena tat-prakāratayaiva svarūpa-sad-bhāva iti| tat-prakārīśvara eva tat-tac-chabdenābhidhīyata iti tat-sāmānādhikaraṇyena pratipādanaṁ yuktaṁ| tad evaitat sarvaṁ pūrvam eva nāma-rūpa-vyākaraṇa-śruti-vivaraṇe prapañcitam|

||69||

ataḥ prakṛti-puruṣa-mahad-ahaṅkāra-tanmātra-bhūtendriya-tad-ārabdha-caturdaśa-bhuvanātmaka-brahmāṇḍa-tad-antarvarti-deva-tiryaṅ-manuṣya-sthāvarādi-sarva-prakāra-saṁsthāna-saṁsthitaṁ kāryam api sarvaṁ brahmaiveti kāraṇa-bhūta-brahma-vijñānād eva sarvaṁ vijñātaṁ bhavatīty eka-vijñānena sarva-vijñānam upapannataram| tad evaṁ kārya-kāraṇa-bhāvādi-mukhena kṛtsnasya cid-acid-vastunaḥ parabrahma-prakāratayā tadātmakatvam uktam|

||70||

nanu ca parasya brahmaṇaḥ svarūpeṇa pariṇāmāspadatvaṁ nirvikāratva-niravadyatva-śruti-vyākopa-prasaṅgena nivāritam| prakṛtiś ca pratijñādṛṣṭāntānuparodhād ity eka-vijñānena sarva-vijñāna-pratijñāna-mṛt-tat-kārya-dṛṣṭāntābhyāṁ parama-puruṣasya jagad-upādāna-kāraṇatvaṁ ca pratipāditam| upādāna-kāraṇatvaṁ ca pariṇāmāspadatvam eva| katham idam upapadyate|

||71||

atrocyate— sajīvasya prapañcasyāviśeṣeṇa kāraṇatvam uktam| tatreśvarasya jīva-rūpa-pariṇāmābhyupagamena nātmā śruter nityatvāc ca tābhya iti virudhyate| vaiṣamya-nairghṛṇya-parihāraś ca jīvanam anāditvābhyupagamena tat-karma-nimittatayā pratipāditaḥ vaiṣamya-nairghṛṇye na sāpekṣatvān na karma-vibhāgād iti cen nānāditvād upapadyate cāpy upalabhyate cety akṛtābhyāgamakṛta-vipraṇāśa-prasaṅgaś cānityatve'bhihitaḥ|

||72||

tathā prakṛter apy anāditā śrutibhiḥ pratipaditā—

ajām ekāṁ lohita-śukla-kṛṣṇāṁ bahvīṁ prajāṁ janayantīṁ sarūpām|

ajo hy eko juṣamāṇo'nuśete jahāty enāṁ bhukta-bhogām ajo'nyaḥ||

iti prakṛti-puruṣayor ajatvaṁ darśayati| asmān māyī sṛjate viśvam etat tasmiṁś cānyo māyayā sanniruddhaḥ, māyāṁ tu prakṛtiṁ vidyān māyinaṁ tu maheśvaram iti prakṛtir eva svarūpeṇa vikārāspadam iti ca darśayati| gaur anādyantavatī sā janitrī bhūta-bhāvinīti ca| smṛtiś ca bhavati—

prakṛtiṁ puruṣaṁ caiva viddhy anādī ubhav api|

vikārāṁś ca guṇāṁś caiva viddhi prakṛti-sambhavān||

bhūmir āpo'nalo vāyuḥ khaṁ mano buddhir eva ca|

ahaṅkāra itīyaṁ me bhinnā prakṛtir aṣṭadhā||

apareyam itas tv anyāṁ prakṛtiṁ viddhi me parām|

jīva-bhūtāṁ mahā-bāho yayedaṁ dhāryate jagat||

prakṛtiṁ svām avaṣṭabhya visṛjāmi punaḥ punaḥ|

mayādhyakṣeṇa prakṛtiḥ sūyate sacarācaram||

ity ādikā|

||73||

evaṁ ca prakṛter apīśvara-śarīratvāt prakṛti-śabdo'pi tadātma-bhūtasyeśvarasya tat-prakāra-saṁsthitasya vācakaḥ| puruṣa-śabdo'pi tadātma-bhūtasyeśvarasya puruṣa-prakāra-saṁsthitasya vācakaḥ| atas tad-vikārāṇām api tatheśvara evātmā| tad āha—

vyaktaṁ viṣṇus tathāvyaktaṁ puruṣaḥ kāla eva ca|

sā eva kṣobhako brahman kṣobhyaś ca parameśvaraḥ||

iti| ataḥ prakṛti-prakāra-saṁsthite paramātmani prakāra-bhūta-prakṛty-aṁse vikāraḥ prakāry-aṁse cāvikāraḥ| evam eva jīva-prakāra-saṁsthite paramātmani ca prakāra-bhūta-jīvāṁśe sarve cāpuruṣārthāḥ prakāry-aṁśo niyantā niravadyaḥ sarva-kalyāṇa-guṇākaraḥ satya-saṅkalpa eva|

||74||

tathā ca sati kāraṇāvastha īśvara eveti tad-upādānaka-jagat-kāryāvastho'pi sa eveti kārya-kāraṇayor ananyatvaṁ sarva-śruty-avirodhaś ca bhavati| tad evaṁ nāma-rūpa-vibhāgānarha-sūkṣma-daśāpanna-prakṛti-puruṣa-śarīraṁ brahma kāraṇāvasthaṁ, jagatas tad-āpattir eva ca pralayaḥ| nāma-rūpa-vibhāga-vibhakta-sthūla-cid-acid-vastu-śarīraṁ brahma kāryatvaṁ, brahmaṇas tathāvidha-sthūla-bhāva eva jagataḥ sṛṣṭir ity ucyate| yathoktaṁ bhagavatā parāśareṇa—

pradhāna-puṁsor ajayoḥ kāraṇaṁ kārya-bhūtayoḥ| iti|

||75||

tasmād īśvara-prakāra-bhūta-sarvāvastha-prakṛti-puruṣa-vācinaḥ śabdās tat-prakāra-viśiṣṭatayāvasthite paramātmani mukhyatayā vartante| jīvātma-vāci-deva-manuṣya-śabdavat| yathā deva-manuṣyādi-śabdā deva-manuṣyādi-prakṛti-pariṇāma-viśeṣāṇāṁ jīvātma-prakāratayaiva padārthatvāt prakāriṇi jīvātmani mukhyatayā vartante| tasmāt sarvasya cid-acid-vastunaḥ paramātma-śarīratayā tat-prakāratvāt paramātmani mukhyatayā vartante sarve vācakāḥ śabdāḥ|

||76||

ayam eva cātma-śarīra-bhāvaḥ pṛthaksiddhy-anarhādhārādheya-bhāvo niyantṛ-niyāmya-bhāvaḥ śeṣa-śeṣi-bhāvaś ca| sarvātmanādhāratayā niyantṛtayā śeṣitayā cāpnotīty ātmā sarvātmanādheyatayā niyāmyatayā śeṣatayā cāpṛthaksiddhaṁ prakāra-bhūtam ity ākāraḥ śarīram iti cocyate| evam eva hi jīvātmanaḥ sva-śarīra-sambandhaḥ| evam eva paramātmanaḥ sarva-śarīratvena sarva-śabda-vācyatvam|

||77||

tad āha śruti-gaṇaḥ— sarve vedā yat padam āmananti sarve vedā yatraikaṁ bhavantīti| tasyaikasya vācyatvād ekārtha-vācino bhavantīty arthaḥ| eko devo bahudhā niviṣṭaḥ, sahaiva

santaṁ na vijānanti devā ity ādi| devā indriyāṇi| deva-manuṣyādīnām antaryāmitayātmatvena niviśya sahaiva santaṁ teṣām indriyāṇi manaḥ-paryantāni na vijānantīty arthaḥ| tathā ca paurāṇikāni vacāṁsi—

natāḥ sma sarva-vacasāṁ pratiṣṭhā yatra śaśvatī|

vācye hi vacasaḥ pratiṣṭhā|

kāryāṇāṁ kāraṇāṁ pūrvaṁ vacasāṁ vācyam uttamam|

vedaiś ca sarvair aham eva vedyaḥ|

ity ādīni sarvāṇi hi vacāṁsi saśarīrātma-viśiṣṭam antaryāmiṇam evācakṣate| hantāham imās tisro devatā anena jīvenātmānupraviśya nāma-rūpe vyākaravāṇīti hi śrutiḥ| tathā ca mānavaṁ vacaḥ—

praśāsitāraṁ sarveṣām aṇīyāṁsam aṇīyasām|

rukmābhaṁ svapnadhī-gamyaṁ vidyāt taṁ puruṣaṁ param||

antaḥ praviśyāntaryāmitayā sarveṣāṁ praśāsitāraṁ niyantāram aṇīyāṁsa ātmānaḥ kṛtsnasyācetanasya vyāpakatayā sūkṣma-bhūtās te teṣām api vyāpakatvāt tebhyo'pi sūkṣmatara ity arthaḥ rukmābhaḥ āditya-varṇaḥ svapna-kalpa-buddhi-prāpyaḥ, viśadatama-pratyakṣatāpannānudhyānaika-labhya ity arthaḥ|

enam eke vadanty agniṁ māruto'nye prajāpatim|

indram eke pare pramāṇam apare brahma śāśvatam||

iti| eke vedā ity arthaḥ| ukta-rītyā parasyaiva brahmaṇaḥ sarvasya praśāsitṛtvena sarvāntarātmatayā praviśyāvasthitatvād agny-ādayaḥ śabdā api śāśvata-brahma-śabdavat tasyaiva vācakā bhavantīty arthaḥ| tathā ca smṛty-antaram—

ye yajanti pitṝn devān brāhmaṇān sahutāśanān|

sarva-bhūtāntarātmānaṁ viṣṇum eva yajanti te||

iti| pitṛ-deva-brāhmaṇa-hutāśanādi-śabdās tan-mukhena tad-antarātma-bhūtasya viṣṇor eva vācakā ity uktaṁ bhavati|

||78||

atredaṁ sarva-śāstra-hṛdayaṁ jīvātmānaḥ svayam asaṅkucitāparicchinna-nirmala-jñāna-svarūpāḥ santaḥ karma-rūpāvidyāveṣṭitās tat-tat-karmānurūpa-jñāna-saṅkocam āpannāḥ,

brahmādi-stamba-paryanta-vividha-vicitra-deheṣu praviśṭās tat-tad-dehocita-labdha-jñāna-prasarās tat-tad-dehātmābhimāninas tad-ucita-karmāṇi kurvāṇās tad-anuguṇa-sukha-duḥkhopabhoga-rūpa-saṁsāra-pravāhaṁ pratipadyante| eteṣāṁ saṁsāra-mocanaṁ bhagavat-prapattim antareṇa nopapadyata iti tad-arthaḥ prathamam eṣāṁ devādi-bheda-rahita-jñānaikākāratayā sarveṣāṁ sāmyaṁ pratipādya, tasyāpi svarūpasya bhagavac-cheṣataikarasatayā bhagavad-ātmakatām api pratipādya, bhagavat-svarūpaṁ ca heya-pratyanīka-kalyāṇaikatānatayā sakaletara-visajātīyam anavadhikātiśayāsaṅkhyeya-kalyāṇa-guṇa-gaṇāśrayaṁ sva-saṅkalpa-pravṛtta-samasta-cid-acid-vastu-jātatayā sarvasyātma-bhūtaṁ pratipādya tad-upāsana-sāṅgaṁ tat-prāpakaṁ pratipadayanti śāstrāṇīti|

||79||

yathoktam—

nirvāṇa-maya evāyam ātmā jñāna-mayo'malaḥ|

duḥkhājñāna-malā dharmā prakṛtes te na cātmanaḥ|

iti prakṛti-saṁsarga-kṛta-karma-mūlatvān nātma-svarūpa-prayuktā dharmā ity arthaḥ| prāptāprāpta-vivekena prakṛter eva dharmā ity uktam|

vidyā-vinaya-sampanne brāhmaṇe gavi hastini|

śuni caiva śva-pāke ca pāṇḍitāḥ sama-darśinaḥ|

iti| deva-tiryaṅ-manuṣya-sthāvara-rūpa-prakṛti-saṁsṛṣṭasyātmanaḥ svarūpa-vivecanī buddhir eṣāṁ te paṇḍitāḥ| tat-tat-prakṛti-viśeṣa-viyuktātma-yāthātmya-jñānavantas tatra tatrātyanta-viṣamākāre vartamānam ātmānaṁ samānākāraṁ paśyantīti sama-darśina ity uktam| tad idam āha—

ihaiva tair jitaḥ sargo yeṣāṁ sāmye sthitaṁ manaḥ|

nirdoṣaṁ hi samaṁ brahma tasmād brahmaṇi te sthitāḥ||

iti| nirdoṣaṁ devādi-prakṛti-viśeṣa-saṁsarga-rūpa-doṣa-rahitaṁ svarūpeṇāvasthitaṁ sarvam ātma-vastu nirvāṇa-rūpa-jñānaikākāratayā samam ity arthaḥ|

||80||

tasyaivambhūtasyātmano bhagavac-cheṣataikarasatā tan-niyāmyatā tad-ekādhāratā ca tac-charīra-tat-tanu-prabhṛtibhiḥ śabdais tat-samānādhikaraṇyena ca śruti-smṛtītihāsa-purāṇeṣu pratipādyata iti pūrvam evoktam|

||81||

daivī hy eṣā guṇa-mayī mama māyā duratyayā|

mām eva ye prapadyante māyām etāṁ taranti te||

iti tasyātmanaḥ karma-kṛta-vicitra-guṇa-maya-prakṛti-saṁsarga-rūpāt saṁsārān mokṣo bhagavat-prapattim antareṇa nopapadyata ity uktaṁ bhavati| nānyaḥ panthā ayanāya vidyata ity ādi śrutibhiś ca|

mayā tatam idaṁ sarvaṁ jagad avyakta-mūrtinā|

mat-sthāni sarva-bhūtāni na cāhaṁ teṣv avasthitaḥ||

na ca mat-sthāni bhūtāni paśya me yogam aiśvaram||

iti sarva-śakti-yogāt svaiśvarya-vaicitryam uktam| tad āha—

viṣṭabhyāham idaṁ kṛtsnam ekāṁśena sthito jagat|

ity ananta-vicitra-mahāścarya-rūpaṁ jagan mamāyutāṁśenātmatayā praviśya sarvaṁ mat-saṅkalpena viṣṭabhyānena rūpeṇānanta-mahā-vibhūti-parimitodāra-guṇa-sāgaro niratiśayāścarya-bhūtaḥ sthito'ham ity arthaḥ| tad idam āha—

ekatve sati nānātvaṁ nānātve sati caikatā|

acintyaṁ brahmaṇo rūpaṁ kutas tad veditum arhati||

iti| praśāsitṛtvenaika eva san vicitra-cid-acid-vastuṣv antarātmatayā praviśya tat-tad-rūpeṇa vicitra-prakāro vicitra-karma kārayan nānā-rūpāṁ bhajate| evaṁ svalpāṁśena tu sarvāścaryaṁ nānā-rūpaṁ jagat-tad-antarātmatayā praviśya viṣṭabhya nānātvenāvasthito'pi sann anavadhikātiśayāsaṅkhyeya-kalyāṇa-guṇa-gaṇaḥ sarveśvaraḥ parabrahma-bhūtaḥ puruṣottamo nārāyaṇo niratiśayāścarya-bhūto nīla-toyada-saṅkāśaḥ puṇḍarīka-dalāmalāyatekṣaṇaḥ sahasrāṁśu-sahasra-kiraṇaḥ parame vyomni yo veda nihitaṁ guhāyāṁ parame vyomaṁs tad-akṣare parame vyomann ity ādi śruti-siddha eka evātiṣṭhate|

||82||

brahma-vyatiriktasya kasyacid api vastuna eka-svabhāvasyaika-kārya-śakti-yuktasyaika-rūpasya rūpāntara-yogaḥ svabhāvāntara-yogaḥ śakty-antara-yogaś ca na ghaṭate| tasyaitasya parabrahmaṇaḥ sarva-vastu-vijātīyatayā sarva-svabhāvatvaṁ sarva-śakti-yogaś cety ekasyaiva vicitrānanta-rūpatā ca punar apy anantāparimitāścarya-yogenaika-rūpatā ca na viruddheti vastu-mātra-sāmyād virodha-cintā na yuktety arthaḥ| yathoktaṁ—

śaktayaḥ sarva-bhāvānām acintya-jñāna-gocarāḥ|

yato'to brahmaṇas tās tu sargādyā bhāva-śaktayaḥ||

bhavanti tapasāṁ śreṣṭa pāvakasya yathoṣṇatā||iti|

etad uktaṁ bhavati sarveṣām agni-jalādīnāṁ bhāvānām ekasminn api bhāve dṛṣṭaiva śaktis tad-vijātīya-bhāvāntare'pīti na cintayituṁ yuktā jalādāv adṛṣṭāpi tad-vijātīya-pāvake bhāsvaratvoṣṇatādi-śaktir yathā dṛśyate, evam eva sarva-vastu-visajātīye brahmaṇi sarva-sāmyaṁ nānumātuṁ yuktam iti| ato vicitrānanta-śakti-yuktaṁ brahmaivety arthaḥ tad āha—

jagad etan mahāścaryaṁ rūpaṁ yasya mahātmanaḥ|

tenāścarya-vareṇāhaṁ bhavatā kṛṣṇa saṅgataḥ||

iti|

||83||

tad etan nānā-vidhānanta-śruti-nikara-śiṣṭa-parigṛhīta-tad-vyākhyāna-pariśramād avadhāritam| tathā hi pramāṇāntarāparidṛṣṭāparimita-pariṇāmān eka-tattva-niyata-krama-viśiṣṭau sṛṣṭi-pralayau brahmaṇo'neka-vidhāḥ śrutayo vadanti niravadyaṁ nirañjanaṁ vijñānam ānandaṁ nirvikāraṁ niṣkalaṁ niṣkriyaṁ śāntaṁ nirguṇam ity ādikāḥ nirguṇaṁ jñāna-svarūpaṁ brahmeti kāścana śrutayo'bhidadhati| neha nānāsti kiñcana mṛtyoḥ sa mṛtyum āpnoti ya iha nāneva paśyati yatra tv asya sarvam ātmaivābhūt tat kena kaṁ paśyet tat kena kaṁ vijātīyād ity ādikā nānātva-niṣedha-vādinyaḥ santi kāścana śrutayaḥ| yaḥ sarva-jñaḥ sarva-vid yasya jñāna-mayaṁ tapaḥ sarvāṇi rūpāṇi vicitya dhīro nāmāni kṛtvābhivadan yad āste sarve nimeṣā jajñire vidyutaḥ puruṣādadhi apahata-pāpmā vijaro vimṛtyur viśoko vijaghatso'pipāsaḥ satya-kāmaḥ satya-saṅkalpa iti sarvasmiñ jagati heyatayāvagataṁ sarva-guṇaṁ pratiṣidhya niratiśaya-kalyāṇa-guṇānantyaṁ sarvajñatā sarva-śakti-yogaṁ sarva-nāma-rūpa-vyākaraṇaṁ sarvasyāvadhāratāṁ ca kāścana śrutayo bruvate| sarvaṁ khalv idaṁ brahma taj jalān iti aitadātmyam idaṁ sarvam ekaḥ san bahudhā vicāra ity ādikā brahma-sṛṣṭaṁ jagan nānākāraṁ pratipādya tad-aikyaṁ ca pratipādayanti kāścana| pṛthag ātmānaṁ preritāraṁ ca matvā bhoktā bhogyaṁ preritāraṁ ca matvā prajāpatir akāmayata prajāḥ sṛjeyeti patiṁ viśvasyātmeśvaraṁ śāśvataṁ śivam acyutaṁ tam īśvarāṇāṁ paraṁ maheśvaraṁ taṁ devatānāṁ paraṁ ca daivataṁ

sarvasya vaśī sarvasyeśāna ity ādikā brahmaṇaḥ sarvasmād anyatvaṁ sarvasyeśitavyam īśvaratvaṁ ca brahmaṇaḥ sarvasya śeṣatāṁ patitvaṁ ceśvarasya kāścana| antaḥ praviṣṭaḥ śāstā janānāṁ sarvātmā eṣa ta ātmāntaryāmy amṛtaḥ yasya pṛthivī śarīraṁ yasyāpaḥ śarīraṁ yasya tejaḥ śarīram ity ādi yasyāvyaktaṁ śarīraṁ yasyākṣaraṁ śarīraṁ yasya mṛtyuḥ śarīraṁ yasyātmā śarīram iti brahma-vyatiriktasya sarvasya vastuno brahmaṇaś ca śarīrātma-bhāvaṁ darśayanti kāścaneti|

||84||

nānā-rūpāṇāṁ vākyānām avirodho mukhyārthāparityāgaś ca yathā sambhavati tathā varṇanīyam| varṇitaṁ ca avikāra-śrutayaḥ svarūpa-pariṇāma-parihārād eva mukhyārthāḥ| nirguṇa-vādāś ca prākṛta-heya-guṇa-niṣedha-paratayā vyavasthitāḥ| nānātva-niṣedha-vādāś caikasya brahmaṇaḥ śarīratayā prakāra-bhūtaṁ sarvaṁ cetanācetanaṁ vastv iti sarvasyātmatayā sarva-prakāraṁ brahmaivāvasthitam iti surakṣitāḥ| sarva-prakāra-vilakṣaṇatva-patitveśvaratva-sarva-kalyāṇa-guṇa-gaṇākāratva-satya-kāmatva-satya-saṅkalpatvādi-vākyaṁ tad-abhyupagamād eva surakṣitam| jñānānanda-mātra-vādi ca sarvasmād anyasya sarva-kalyāṇa-guṇa-gaṇāśrayasya sarveśvarasya sarva-śeṣiṇaḥ sarvādhārasya sarvotpatti-sthiti-pralaya-hetu-bhūtasya niravadyasya nirvikārasya sarvātma-bhūtasya parasya brahmaṇaḥ svarūpa-nirūpaka-dharmo mala-pratyanīkānanda-rūpa-jñānam eveti sva-prakāśatayā svarūpam api jñānam eveti ca pratipādanād anupālitam| aikya-vādāś ca śarīrātma-bhāvena sāmānādhikaraṇya-mukhyārthatopapādanād eva susthitāḥ|

||85||

evaṁ ca saty abhedo vā bhedo vā dvy-ātmakatā vā vedānta-vedyaḥ ko'yam arthaḥ samarthito bhavati| sarvasya veda-vedyatvāt sarvaṁ samarthitam| sarva-śarīratayā sarva-prakāraṁ brahmaivāvasthitam ity abhedaḥ samarthitaḥ| ekam eva brahma nānā-bhūta-cid-acid-vastu-prakāraṁ nānātvenāvasthitam iti bhedābhedau| acid-vastunaś cid-vastunaś ceśvarasya ca svarūpa-svabhāva-vailakṣaṇyād asaṅkarāc ca bhedaḥ samarthitaḥ|

||86||

nanu ca tat tvam asi śvetaketo tasya tāvad eva ciram ity aikya-jñānam eva parama-puruṣārtha-lakṣaṇa-mokṣa-sādhanam iti gamyate| naitad evam| pṛthag ātmānaṁ preritāraṁ ca matvā juṣṭas tatas tenāmṛtatvam etīty ātmānaṁ preritāraṁ cāntaryāmiṇaṁ pṛthag matvā tataḥ pṛthaktva-jñānād dhetos tena paramātmanā juṣṭo'mṛtatvam etīti sākṣād amṛtatva-prāpti-sādhanam ātmano niyantuś ca pṛthag-bhāva-jñānam evety avagamyate|

||87||

aikya-vākya-virodhād etad aparamārtha-saguṇa-brahma-prāpti-viṣayam ity abhyupagantavyam iti cet| pṛthaktva-jñānasyaiva sākṣād amṛtatva-prāpti-sādhanatva-śravaṇād viparītaṁ kasmān na bhavati|

etad uktaṁ bhavati— dvayor tulyayor virodhe saty avirodhena tayor viṣayo vivecanīya iti| katham avirodha iti ced antaryāmi-rūpeṇāvasthitasya parasya brahmaṇaḥ śarīratayā prakāratvāj jīvātmanas tat-prakāraṁ brahmaiva tvam iti śabdenābhidhīyate| tathaiva jñātavyam iti tasya vākyasya viṣayaḥ| evambhūtāj jīvāt tadātmatayāvasthitasya paramātmano nikhila-doṣa-rahitatayā satya-saṅkalpatvād anavadhikātiśayāsaṅkhyeya-kalyāṇa-guṇa-gaṇākaratvena ca yaḥ pṛthag-bhāvaḥ so'nusandheya ity asya vākyasya viṣaya ity ayam arthaḥ pūrvam asakṛd uktaḥ| bhoktā bhogyaṁ preritāraṁ ca matveti bhogya-rūpasya vastuno'cetanatvaṁ paramārthatvaṁ satataṁ vikārāspadatvam ity ādayaḥ svabhāvāḥ, bhoktur jīvātmanaś cāmalāparicchinna-jñānānanda-svabhāvasyaivānādi-karma-rūpāvidyā-kṛta-nānā-vidha-jñāna-saṅkoca-vikāsau bhogya-bhūtācid-vastu-saṁsargaś ca paramātmopāsanān mokṣaś cety ādayaḥ svabhāvāḥ, evambhūta-bhoktṛ-bhogyayor antaryāmi-rūpeṇāvasthānaṁ svarūpeṇa cāparimita-guṇaughāśrayatvenāvasthānam iti parasya brahmaṇas tri-vidhāvasthānaṁ jñātavyam ity arthaḥ||

||88||

tat tvam asīti sad-vidyāyām upāsyaṁ brahma saguṇaṁ saguṇa-brahma-prāptiś ca phalam ity abhiyuktaiḥ pūrvācāryair vyākhyātam| yathoktaṁ vākya-kāreṇa yuktaṁ tad-guṇakopāsanād iti| vyākhyātaṁ ca dramiḍācāryeṇa vidyā-vikalpaṁ vadatā yady api sac-citto na nirbhugna-daivataṁ guṇa-gaṇaṁ manasānudhāvet tathāpy antarguṇām eva devatāṁ bhajata iti tatrāpi saguṇaiva devatā prāpyata iti| sac-cittaḥ sad-vidyā-niṣṭhaḥ| na nirbhugna-daivataṁ guṇa-gaṇaṁ manasānudhāved apahata-pāpmatvādi-kalyāṇa-guṇa-gaṇaṁ daivatād vibhaktaṁ yady api dahara-vidyāniṣṭha iva sac-citto na smaret| tathāpy antarguṇām eva devatāṁ bhajate devatā-svarūpānubandhitvāt sakala-kalyāṇa-guṇa-gaṇasya kenacid para-devatā-sādhāraṇena nikhila-jagat-kāraṇatvādinā guṇenopāsyamānāpi devatā vastutaḥ svarūpānubandhi sarva-kalyāṇa-guṇa-gaṇa-viśiṣṭaivopāsyate| ataḥ saguṇam eva brahma tatrāpi prāpyam iti sad-vidyādahara-vidyayor vikalpa ity arthaḥ|

||89||

nanu ca sarvasya jantoḥ paramātmāntaryāmī tan-niyāmyaṁ ca sarvam evety uktam| evaṁ ca sati vidhi-niṣedha-śāstrāṇām adhikārī na dṛśyate| yaḥ sva-buddhyaiva pravṛtti-nivṛtti-śaktaḥ sa evaṁ kuryān na kuryād iti vidhi-niṣedha-yogyaḥ| na caiṣa dṛśyate| sarvasmin pravṛtti-jāte sarvasya prerakaḥ paramātmā kārayiteti tasya sarva-niyamanaṁ pratipāditam| tathā ca śrūyate eṣa eva sādhu karma kārayati te yam ebhyo lokebhya unninīṣati| eṣa evāsādhu karma kārayati taṁ yam adho ninīṣatīti| sādhv-asādhu-karma-kārayitṛtvān nairghṛṇyaṁ ca|

||90||

atrocyate— sarveṣām eva cetanānāṁ cic-chakti-yogaḥ pravṛtti-śakti-yoga ity ādi sarvaṁ pravṛtti-nivṛtti-parikaraṁ sāmānyena saṁvidhāya tan-nirvahaṇāya tad-ādhāro bhūtvāntaḥ praviśyānumantṛtayā ca niyamanaṁ kurvañ śeṣitvenāvasthitaḥ paramātmaitad-āhita-śaktiḥ san pravṛtti-nivṛtty-ādi svayam eva kurute| evaṁ kurvāṇam īkṣamāṇaḥ paramātmodāsīna āste| ataḥ sarvam upapannam| sādhv-asādhu-karmaṇoḥ kārayitṛtvaṁ tu vyavasthita-viṣayaṁ na sarva-sādhāraṇam| yas tu sarvaṁ svayam evātimātram ānukūlye pravṛttas taṁ prati prītaḥ svayam eva bhagavān kalyāṇa-buddhi-yoga-dānaṁ kurvan kalyāṇe pravartayati| yaḥ punar atimātraṁ prātikūlye pravṛttas tasya krūrāṁ buddhiṁ dadan svayam eva krūreṣv eva karmasu prerayati bhagavān| yathoktaṁ bhagavatā—

teṣāṁ satata-yuktānāṁ bhajatāṁ prīti-pūrvakam|

dadāmi buddhi-yogaṁ taṁ yena mām upayānti te||

teṣām evānukampārtham aham ajñāna-jaṁ tamaḥ|

nāśayāmy ātma-bhāva-stho jñāna-dīpena bhāsvatā||

tān ahaṁ dviṣataḥ krūrān saṁsāreṣu narādhamān|

kṣipāmy ajasram aśubhān āsurīṣv eva yoniṣu|| iti|

||91||

so'yaṁ parabrahma-bhūtaḥ puruṣottamo niratiśaya-puṇya-sañcaya-kṣīṇāśeṣa-janmopacita-pāpa-rāśeḥ parama-puruṣa-caraṇāravinda-śaraṇāgati-janita-tad-abhimukhyasya sad-ācāryopadeśopabṛṁhita-śāstrādhigata-tattva-yāthātmyāvabodha-pūrvakāhar ahar upacīyamāna-śama-dama-tapaḥ-śauca-kṣamārjava-bhayābhaya-sthāna-viveka-dayāhiṁsādy-ātma-guṇopetasya varṇāśramocita-parama-puruṣārādhana-veṣa-nitya-naimittika-karmopasaṁhṛti-niṣiddha-parihāra-niṣṭhasya parama-puruṣa-caraṇāravinda-yugala-nyastātmātmīyasya tad-bhakti-kāritānavarata-stuti-smṛti-namaskṛti-vandana-yatana-kīrtana-

guṇa-śravaṇa-vacana-dhyānārcana-praṇāmādi-prīta-parama-kāruṇika-puruṣottama-prasāda-vidhvasta-svānta-dhvāntasyānanya-prayojanānavarata-niratiśaya-priya-viśadatama-pratyakṣatāpannānudhyāna-rūpa-bhakty-eka-labhyaḥ| tad uktaṁ parama-gurubhir bhagavad-yāmunācārya-pādaiḥ— ubhaya-parikarmita-svāntasyaikāntikātyantika-bhakti-yoga-labhya iti| jñāna-yoga-karma-yoga-saṁskṛtāntaḥkaraṇasyety arthaḥ| tathā ca śrutiḥ—

vidyāṁ cāvidyāṁ ca yas tad vedobhyaṁ saha|

avidyayā mṛtyuṁ tīrtvā vidyayāmṛtam aśnute||

iti| atrāvidyā-śabdena vidyetaratvād varṇāśramācārādi pūrvoktaṁ karmocyate vidyā-śabdena ca bhakti-rūpāpannaṁ dhyānam ucyate| yathoktam—

ijāya so'pi subahūny ajñāñ jñāna-vyapāśrayaḥ|

brahma-vidyām adhiṣṭhāya tartuṁ mṛtyum avidyayā||

iti| tam evaṁ vidvān amṛta iha bhavati nānyaḥ panthā ayanāya vidyate| ya enaṁ vidur amṛtās te bhavanti| brahma-vid āpnoti param| so yo ha vai tat paraṁ veda brahma veda brahmaiva bhavatīty ādi| vedana-śabdena dhyānam evābhihitam| nididhyāsitavya ity ādinaikārthyāt| tad eva dhyānaṁ punar api viśinaṣṭi nāyam ātmā pravacanena labhyo na medhayā na bahudhā śrutena| yam evaiṣa vṛṇute tena labhyas tasyaiṣa ātmā vivṛṇute tanūṁ svām iti| bhakti-rūpāpannānudhyānenaiva labhyate na kevalaṁ vedana-mātreṇa na medhayeti kevalasya niṣiddhatvāt|

||92||

etad uktaṁ bhavati— yo'yaṁ mumukṣur vedānta-vihita-vedana-rūpa-dhyānādiniṣṭho yadā tasya tasminn evānudhyāne niravadhikātiśayā prītir jāyate tadaiva tena labhyate paraḥ puruṣa iti| yathoktaṁ bhagavatā—

puruṣaḥ sa paraḥ pārtha bhaktyā labhyas tv ananyayā|

bhaktyā tv ananyayā śakyo'ham evaṁvidho'rjuna|

jñātuṁ draṣṭuṁ ca tattvena praveṣṭuṁ ca parantapa||

bhaktyā mām abhijānāti yāvān yaś cāsmi tattvataḥ|

tato māṁ tattvato jñātvā viśate tad-anantaram||

iti| tad-anantaraṁ tata eva bhaktito viśata ity arthaḥ| bhaktir api niratiśaya-priyānanya-prayojana-sakaletara-vaitṛṣṇyāvaha-jñāna-viśeṣa eveti| tad-yukta eva tena pareṇātmanā

varaṇīyo bhavatīti tena labhyata iti śruty arthaḥ| evaṁvidha-para-bhakti-rūpa-jñāna-viśeṣasyotpādakaḥ pūrvoktāhar-ahar-upacīyamāna-jñāna-pūrvaka-karmānugṛhīta-bhakti-yoga eva| yathoktaṁ bhagavatā parāśareṇa—

varṇāśramācāravatā puruṣeṇa paraḥ pumān|

viṣṇur ārādhyate panthā nānyas tat-toṣa-kārakaḥ||

iti| nikhila-jagad-uddhāraṇāyāvani-tale'vatīrṇaḥ parabrahma-bhūtaḥ puruṣottamaḥ svayam evaitad uktavān—

sva-karma-nirataḥ siddhiṁ yathā vindati tac chṛṇu|

yataḥ pravṛttir bhūtānāṁ yena sarvam idaṁ tatam||

sva-karmaṇā tam abhyarcya siddhiṁ vindati mānavaḥ|

iti| yathodita-krama-pariṇata-bhakty-eka-labhya eva|

||93||

bodhāyana-ṭaṅka-dramiḍa-guhadeva-kapardi-bhāruci-prabhṛty-avigīta-śiṣṭa-parigṛhīta-purātana-veda-vedānta-vyākhyāna-suvyaktārtha-śruti-nikara-nidarśito'yaṁ panthāḥ| anena cārvāka-śākyaulūkyākṣapāda-kṣapaṇaka-kapila-patañjali-matānusāriṇo veda-bāhyā vedāvalambi-kudṛṣṭibhiḥ saha nirastāḥ| vedāvalambinām api yathāvasthita-vastu-viparyayas tādṛśāṁ bāhya-sāmyaṁ manunaivoktam—

yo veda-bāhyāḥ smṛtayo yāś ca kāś ca kudṛṣṭayaḥ|

sarvās tā niṣphalāḥ pretya tamoniṣṭhā hi tāḥ smṛtāḥ||

iti| rajas-tamobhyām aspṛṣṭam uttamaṁ sattvam eva yeṣāṁ svābhāviko guṇas teṣām eva vaidikī rucir vedārtha-yāthātmyāvabodhaś cety arthaḥ|

||94||

yathoktaṁ mātsye—

saṅkīrṇāḥ sāttvikāś caiva rājasās tāmasās tathā|

iti| kecid brahma-kalpāḥ saṅkīrṇāḥ kecit sattva-prāyāḥ kecid rajaḥ-prāyā kecit tamaḥ-prāyā iti kalpa-vibhāgam uktvā sattva-rajas-tamo-mayānāṁ tattvānāṁ māhātmya-varṇanaṁ ca tat-tat-kalpa-prokta-purāṇeṣu sattvādi-guṇa-mayena brahmaṇā kriyata iti coktam—

yasmin kalpe tu yat proktaṁ purāṇaṁ brahmaṇā purā|

tasya tasya tu māhātmyaṁ tat-svarūpeṇa varṇyate||

iti| viśeṣataś coktam—

agneḥ śivasya māhātmyaṁ tāmaseṣu prakīrtyate|

rājaseṣu ca māhātmyam adhikaṁ brahmaṇo viduḥ||

sāttvikeṣu ca kalpeṣu māhātmyam adhikaṁ hareḥ|

teṣv eva yoga-saṁsiddhā gamiṣyanti parāṁ gatim||

saṅkīrṇeṣu sarasvatyāḥ ....||

ity ādi| etad uktaṁ bhavati— ādi-kṣetrajñatvād brahmaṇas tasyāpi keṣucid ahaḥsu sattva-mudrikaṁ keṣucid rajaḥ keṣucit tamaḥ| yathoktaṁ bhagavatā—

na tad asti pṛthivyāṁ vā divi deveṣu vā punaḥ|

sattvaṁ prakṛti-jair muktaṁ yad ebhiḥ syāt tribhir guṇaiḥ||

iti| yo brahmaṇaṁ vidadhati pūrvaṁ yo vai vedāṁś ca prahiṇoti tasmā iti śruteḥ| brahmaṇo'pi sṛjyatvena śāstra-vaśyatvena ca kṣetrajñatvaṁ gamyate| sattva-prāyeṣv ahaḥsu tad-itareṣu yāni purāṇāni brahmaṇā proktāni teṣāṁ paraspara-virodhe sati sāttvikāhaḥ proktam eva purāṇaṁ yathārthaṁ tad-virodhy anyad ayathārtham iti purāṇa-nirṇayāyaivedaṁ sattva-niṣṭhena brahmaṇābhihitam iti vijñāyata iti|

sattvādīnāṁ kāryaṁ ca bhagavataivoktam—

sattvāt sañjāyate jñānaṁ rajaso lobha eva ca|

pramāda-mohau tamaso bhavato'jñānam eva ca||

pravṛttiṁ ca nivṛttiṁ ca kāryākārye bhayābhaye|

bandhaṁ mokṣaṁ ca yā vetti buddhiḥ sā pārtha sāttvikī||

yathā dharmam adharmaṁ ca kāryaṁ cākāryam eva ca|

ayathāvat prajānāti buddhiḥ sā pārtha rājasī||

adharmaṁ dharmam iti yā manyate tamasāvṛtā|

sarvārthān viparītāṁś ca buddhiḥ sā pārtha tāmasī||

iti|

sarvān purāṇārthān brahmaṇaḥ sakāśād adhigamyaiva sarvāṇi purāṇāni purāṇa-kārāś cakruḥ| yathoktam—

kathayāmi yathā pūrvaṁ dakṣādyair muni-sattamaiḥ|

pṛṣṭaḥ provāca bhagavān abja-yoniḥ pitāmahaḥ||

iti|

||95||

apauruṣeyeṣu veda-vākyeṣu paraspara-viruddheṣu katham iti cet| tātparya-niścayād avirodhaḥ pūrvam evoktaḥ| yad api ced evaṁ viruddhavad dṛśyate prāṇaṁ manasi saha kāraṇair nādānte paramātmani sampratiṣṭhāya dhyāyītavyaṁ pradhyāyītavyaṁ sarvam idaṁ, brahma-viṣṇu-rudrās te sarve samprasūyante, na kāraṇaṁ, kāraṇaṁ tu dhyāyaḥ, sarvaiśvarya-sampannaḥ sarveśvaraḥ śambhur ākāśa-madhye dhyeyaḥ yasmāt paraṁ nāparam asti kiñcid yasmān nāṇīyo na jyāyo'sti kaścid vṛkṣa iva stabdho divi tiṣṭhaty ekas tenedaṁ pūrṇaṁ puruṣeṇa sarvaṁ tato yad uttarataraṁ tad arūpam anāmayaṁ ya etad vidur amṛtās te bhavanti, athetare duḥkham evāpiyanti—

sarvānana-śiro-grīvaḥ sarva-bhūta-guhāśayaḥ|

sarvavyāpī ca bhagavāṁs tasmāt sarva-gataḥ śivaḥ||

yadā tamas tan na divā na rātrir na san na cāsac chiva eva kevalaḥ|

tad akṣaraṁ tat savitur vareṇyaṁ prajñā ca tasmāt prasṛtā purāṇī||

ity ādi nārāyaṇaḥ paraṁ brahmeti ca pūrvam eva pratipāditaṁ, tenāsya katham avirodhaḥ|

||96||

atyalpam etat—

veda-vit-pravara-prokta-vākya-nyāyopabṛṁhitāḥ|

vedāḥ sāṅgā hariṁ prāhur jagaj-janmādi-kāraṇaṁ||

janmādyasya yataḥ yato vā imāni bhūtāni jāyante, yena jātāni jīvanti, yat prayanty abhisaṁviśanti, tad vijijñānasva tad brahmeti jagaj-janmādi-kāraṇaṁ brahmety avagamyate| tac ca jagat-sṛṣṭi-pralaya-prakaraṇeṣv avagantavyam| sad eva somyedam agra āsīd ekam evādvitīyam iti jagad-upādānatā-jagan-nimittatā-jagad-antaryāmitādi-mukhena parama-kāraṇaṁ sac-chabdena pratipāditaṁ brahmety avagatam| ayam evārthaḥ brahma vā idam ekam evāgra āsīd iti śākhāntare brahma-śabdena pratipāditaḥ| anena sac-chabdenābhihitaṁ brahmety avagatam| ayam evārthas tathā śākhāntara ātmā vā idam eka evāgra āsīn nānyat kiñcana miṣad iti sad-brahma-śabdābhyām ātmaivābhihita ity avagamyate| tathā ca śākhāntara eko ha vai nārāyaṇa āsīn na brahma neśāno neme dyāv apṛthivī na nakṣatrāṇīti sad-brahmātmādi-parama-kāraṇa-vādibhiḥ śabdair nārāyaṇa evābhidhīyata iti niścīyate|

||97||

yam antaḥ samudre kavayo vayantīty ādi|

nainam ūrdhvaṁ na tiryañcaṁ na madhye parijagrabhat|

na tasyeśe kaścana tasya nāma mahadyaśaḥ||

na sandṛśe tiṣṭhati rūpam asya na cakṣuṣā paśyati kaścanainam, hṛdā manīṣā manasābhikḷpto ya evaṁ vidur amṛtās te bhavantīti sarvasmāt paratvam asya pratipādya, na tasyeśe kaścaneti tasmāt paraṁ kim api na vidyata iti ca pratiṣidhya, adbhyaḥ sambhūto hiraṇyagarbha ity aṣṭāv iti tenaika-vākyatāṁ gamayati| tac ca mahā-puruṣa-prakaraṇaṁ hrīś ca te lakṣmīś ca patnyāv iti ca nārāyaṇa eveti dyotayati|

||98||

ayam artho nārāyaṇānuvāke prapañcitaḥ| sahasra-śīrṣaṁ devam ity ārabhya sa brahma sa śivaḥ sendraḥ so'kṣaraḥ paramaḥ svarāḍ iti| sarva-śākhāsu para-tattva-pratipādana-parān akṣara-śiva-śambhu-parabrahma-para-jyotiḥ-para-tattva-parāyaṇa-paramātmādi-sarva-śabdāṁs tat-tad-guṇa-yogena nārāyaṇa eva prayujya tad-vyatiriktasya samastasya tad-ādhāratāṁ tan-niyāmyatāṁ tac-cheṣatāṁ tad-ātmakatāṁ ca pratipādya brahma-śivayor apīndrādi-samānākāratayā tad-vibhūtitvaṁ ca pratipāditam| idaṁ ca vākyaṁ kevala-para-tattva-pratipādanaika-param anyat kiñcid apy atra na vidhīyate|

||99||

asmin vākye pratipāditasya sarvasmāt paratvenāvasthitasya brahmaṇo vākyāntareṣu brahma-vid āpnoti param ity ādiṣūpāsanādi vidhīyate| ataḥ prāṇaṁ manasi saha karaṇair ity ādi vākyaṁ sarva-kāraṇe paramātmani karaṇa-prāṇādi sarvaṁ vikāra-jātam upasaṁhṛtya tam eva paramātmānaṁ sarvasyeśānaṁ dhyāyīteti parabrahma-bhūta-nārāyaṇasyaiva dhyānaṁ vidadhāti|

||100||

patiṁ viśvasyeti na tasyeśe kaścaneti ca tasyaiva sarvasyeśānatā pratipāditā| ata eva sarvaiśvarya-sampannaḥ sarveśvaraḥ śambhur ākāśa-madhye dhyeya iti nārāyaṇasyaiva parama-kāraṇasya śambhu-śabda-vācyasya dhyānaṁ vidhīyate| kaś ca dhyeya ity ārabhya kāraṇaṁ tu dhyeya iti kāryasyādhyeyatā-pūrvaka-kāraṇaika-dhyeyatā-paratvād vākyasya| tasyaiva nārāyaṇasya parama-kāraṇatā śambhu-śabda-vācyatā ca parama-kāraṇa-pratipādanaika-pare nārāyaṇānuvāka eva pratipanneti tad-virodhy-arthāntara-parikalpanaṁ kāraṇasyaiva dhyeyatvena vidhi-vākye na yujyate|

||101||

yad api tato yad uttaram ity atra puruṣād anyasya parataratvaṁ pratīyata ity abhyadhāyi tad api yasmāt paraṁ nāparam asti kiñcid yasmān nāṇīyo na jyāyo'sti kaścit yasmād aparaṁ yasmād anyat kiñcid api paraṁ nāsti kenāpi prakāreṇa puruṣa-vyatiriktasya paratvaṁ nāstīty arthaḥ| aṇīyastvaṁ sūkṣmatvam| jyāyastvaṁ sarveśvaratvam| sarva-vyāpitvāt sarveśvaratvād asyaitad-vyatirikitasya kasyāpy aṇīyastvaṁ jyāyastvaṁ ca nāstīty arthaḥ| yasmān nāṇīyo na jyāyo'sti kaścid iti puruṣād anyasya kasyāpi jyāyastvaṁ niṣiddham iti tasmād anyasya paratvaṁ na yujyata iti pratyuktam|

||102||

kas tarhy asya vākyasyārthaḥ| asya prakaraṇasyopakrame tam eva viditvātimṛtyum eti nānyaḥ panthā vidyate'yanāyaiti puruṣa-vedanasyāmṛtatva-hetutāṁ tad-vyatiriktasyāpathatāṁ ca pratijñāya yasmāt paraṁ nāparam asti kiñcit tenedaṁ pūrṇaṁ puruṣeṇa sarvam ity etad antena sarvasmāt paratvaṁ pratipāditam| yataḥ puruṣatattvam evottaratataraṁ tato yad uttaratataraṁ puruṣa-tattvaṁ tad evārūpam anāmayaṁ ya etad vidur amṛtās te bhavanti, athetare duḥkham evāpiyantīti puruṣa-vedanasyāmṛtatva-hetutvaṁ tad-itarasyāpathatvaṁ pratijñātaṁ sahetukam upasaṁhṛtam| anyathopakrama-gata-pratijñābhyāṁ virudhyate| puruṣasyaiva śuddhi-guṇa-yogena śiva-śabdābhiprāyatvaṁ śāśvataṁ śivam acyutam ity ādinā jñātam eva| puruṣa eva śiva-

śabdābhidheya ity anantaram eva vadati mahān prabhur vai puruṣaḥ sattvasyaiṣa pravartaka iti| uktenaiva nyāyena na san na cāsac chiva eva kevala ity ādi sarvaṁ neyam|

||103||

kiṁ ca na tasyeśe kaścaneti nirasta-samābhyadhika-sambhāvanasya puruṣasyāṇor aṇīyān ity asminn anuvāke vedādy-anta-rūpatayā veda-bīja-bhūta-praṇavasya prakṛti-bhūtākāra-vācyatayā maheśvaratvaṁ pratipādya dahara-puṇḍarīka-madhya-sthākāśāntarvartitayopāsyatvam uktam| ayam arthaḥ— sarvasya veda-jātasya prakṛtiḥ praṇava uktaḥ| praṇavasya ca prakṛtir akāraḥ| praṇava-vikāro vedaḥ sva-prakṛti-bhūte praṇave līnaḥ| praṇavo'py akāra-vikāra-bhūtaḥ sva-prakṛtāv akāre līnaḥ| tasya praṇava-prakṛti-bhūtasyākārasya yaḥ paro vācyaḥ sa eva maheśvara iti sarva-vācaka-jāta-prakṛti-bhūtākāra-vācyaḥ sarva-vācya-jāta-prakṛti-bhūta-nārāyaṇo yaḥ sa maheśvara ity arthaḥ| yathoktaṁ bhagavatā—

ahaṁ kṛtsnasya jagataḥ prabhavaḥ pralayas tathā|

mattaḥ parataraṁ nānyat kiñcid asti dhanañjaya||

akṣaraṇām akāro'smi||

iti| a iti brahmeti ca śruteḥ| akāro vai sarvā vāg iti ca| vācaka-jātasyākāra-prakṛtitvaṁ vācya-jātasya brahma-prakṛtitvaṁ ca suspaṣṭam| ato brahmaṇo'kāra-vācyatā-pratipādanād akāra-vācyo nārāyaṇa eva maheśvara iti siddham|

||104||

tasyaiva sahasraśīrṣaṁ devam iti kevala-para-tattva-viśeṣa-pratipādana-pareṇa nārāyaṇānuvākena sarvasmāt paratvaṁ prapañcitam| anenānanya-pareṇa pratipāditam eva para-tattvam anya-pareṣu sarva-vākyeṣu kenāpi śabdena pratīyamānaṁ tad evety avagamya iti śāstra-dṛṣṭyā tūpadeśo vāmadevavad iti sūtra-kāreṇa nirṇītam| tad etat paraṁ brahma kvacid brahma-śivādi-śabdād avagatam iti kevala-brahma-śivayor na paratva-prasaṅgaḥ| asminn ananya-pare'nuvāke tayor indrādi-tulyatayā tad-vibhūtitva-pratipādanāt| kvacid ākāśa-prāṇādi-śabdena paraṁ brahmābhihitam iti bhūtākāśa-prāṇāder yathā na paratvam| yat punar idam āśaṅkitam atha yad idam asmin brahma-pure daharaṁ puṇḍarīkaṁ veśma daharo'sminn antarākāśas tasmin yad antas tad anveṣṭavyaṁ tad vā va vijijñāsitavyam ity atrākāśa-śabdena jagad-upādāna-kāraṇaṁ pratipādya tad-antarvartinaḥ kasyacit tattva-viśeṣasyānveṣṭavyatā pratipādyate| asyākāśasya nāma-rūpayor nivoḍhṛtva-śravaṇāt puruṣasūkte puruṣasya nāma-

rūpayoḥ kartṛtva-darśanāc cākāśa-paryāya-bhūtāt puruṣād anyasyānveṣṭavyatayopāsyatvaṁ pratīyata ity anadhīta-vedānām adṛṣṭa-śāstrāṇām idaṁ codyaṁ|

||105||

yatas tatra śrutir evāsya parihāram āha| vākya-kāraś ca daharo'sminn antarākāśaḥ kiṁ tad atra vidyate yad anveṣṭavyaṁ yad vā va vijijñāsitavyam iti codite yāvān vā ayam ākāśas tāvān eṣo'ntarhṛdaya ākāśa ity ādināsyākāśa-śabda-vācyasya parama-puruṣasyānavadhika-mahattvaṁ sakala-jagad-ādhāratvaṁ ca pratipādya tasmin kāmāḥ samāhitā iti kāma-śabdenāpahata-pāpmatvādi-satya-saṅkalpa-paryanta-guṇāṣṭakaṁ nihitam iti parama-puruṣavat parama-puruṣa-guṇāṣṭakasyāpi pṛthag vijijñāsitavyatā-pratipādayiṣayā tasmin yad antas tad anveṣṭavyam ity uktam iti śrutyaiva sarvaṁ parihṛtam|

||106||

etad uktaṁ bhavati— kiṁ tad atra vidyate yad aneṣṭavyam ity asya codyasya tasmin sarvasya jagataḥ sraṣṭṛtvam ādhāratvaṁ niyantṛtvaṁ śeṣitvam apahata-pāpmatvādayo guṇāś ca vidyanta iti parihāra iti| tathā ca vākya-kāra-vacanaṁ tasmin yad antar iti kāma-vyapadeśa iti| kāmyanta iti kāmāḥ| apahata-pāpmatvādayo guṇā ity arthaḥ| etad uktaṁ bhavati— yad etad daharākāśa-śabdābhidheyaṁ nikhila-jagad-udaya-vaibhava-laya-līlaṁ paraṁ brahma tasmin yad antar nihitam anavadhikātiśayam apahata-pāpmatvādi-guṇāṣṭakaṁ tad ubhayam apy anveṣṭavyaṁ vijijñāsitavyam iti| yathāha atha ya ihātmānam anuvidya vrajanty etāṁś ca satyān kāmāṁs teṣāṁ sarveṣu lokeṣu kāma-cāro bhavantīti|

||107||

yaḥ punaḥ kāraṇasyaiva dhyeyatā-pratipādana-pare vākye viṣṇor ananya-para-vākya-pratipādita-para-tattva-bhūtasya kārya-madhye niveśaḥ sa sva-kārya-bhūta-tattva-saṅkhyā-pūraṇaṁ kurvataḥ sva-līlayā jagad-upakārāya svecchāvatāra ity avagantavyaḥ| yathā līlayā deva-saṅkhyā-pūrṇaṁ kurvata upendratvaṁ parasyaiva, yathā ca asūrya-vaṁśodbhava-rāja-saṅkhyā-pūrṇaṁ kurvataḥ parasyaiva brahmaṇo dāśarathi-rūpeṇa svecchāvatāraḥ, yathā ca soma-vaṁśa-saṅkhyā-pūraṇaṁ kurvato bhagavato bhū-bhārāvatāraṇāya svecchayā vasudeva-gṛhe'vatāraḥ|

||108||

sṛṣṭi-pralaya-prakaraṇeṣu nārāyaṇa eva parama-kāraṇatayā pratipādyata iti pūrvam evoktam| yat punar atharvaśirasi rudreṇa sva-sarvaiśvaryaṁ prapañcitaṁ tat so'ntarād antaraṁ prāviśad iti paramātma-praveśād uktam iti śrutyaiva vyaktam| śāstra-dṛṣṭyā tūpadeśo vāmadevavad iti sūtra-kāreṇaivaṁ-vādinām arthaḥ pratipāditaḥ| yathoktaṁ prahlādenāpi—

sarva-gatvād anantarasya sa evāham avasthitaḥ|

mattaḥ sarvam ahaṁ sarvaṁ mayi sarvaṁ sanātane||

ity ādi| atra sarva-gatvād anantasyeti hetur uktaḥ| sva-śarīra-bhūtasya sarvasya cid-acid-vastuna ātmatvena sarva-gaḥ paramātmeti sarve śabdāḥ sarva-śarīraṁ paramātmānam evābhidadhatīty uktam| ato'ham iti śabdaḥ svātma-prakāra-prakāriṇaṁ paramātmānam evācaṣṭe| ata idam ucyate| ātmety eva tu gṛhṇīyāt sarvasya tan-niṣpatter ity ādi nāhaṅgrahaṇopāsanaṁ vākya-kāreṇa kāryāvasthaḥ kāraṇāvasthaś ca sthūla-sūkṣma-cid-acid-vastu-śarīraḥ paramātmaiveti sarvasya tan-niṣpatter ity uktam| ātmeti tūpagacchanti grāhayanti ceti sūtra-kāreṇa ca| mahābhārate ca brahma-rudra-saṁvāde brahmā rudraṁ prayāha—

tavāntarātmā mama ca ye cānye dehi-sañjñitāḥ|

iti| rudrasya brahmaṇaś cānyeṣāṁ ca dehināṁ parameśvaro nārāyaṇo'ntarātmatayāvasthita iti| tathā tatraiva—

viṣṇur ātmā bhagavato bhavasyāmita-tejasaḥ|

tasmād dhanur jyā-saṁsparśaṁ sa viṣehe maheśvaraḥ||

iti| tatraiva—

etau dvau vibudha-śreṣṭhau prasāda-krodha-jau smṛtau|

tad-ādarśita-panthānau sṛṣṭi-saṁhāra-kārakau||

iti| antarātmatayāvasthita-nārāyaṇa-darśita-pathau brahma-rudrau sṛṣṭi-saṁhāra-kārya-karāv ity arthaḥ|

||109||

nimittopādānayos tu bhedaṁ vadanto veda-bāhyā eva syuḥ| janmādyasya yataḥ prakṛtiś ca pratijñā-dṛṣṭāntānuparodhād ity ādi vedavit-praṇīta-sūtra-virodhāt| sad eva somyedam agra āsīd ekam evādvitīyaṁ tad aikṣata bahu syāṁ prajāyeyeti brahma-vanaṁ brahma sa vṛkṣa āsīd yato dyāv āpṛthivī niṣṭatakṣuḥ brahmādhyatiṣṭhad bhuvanāni dhārayan sarve nimeṣā jajñire vidyutaḥ puruṣādadhi na tasyeśe kaścana tasya nāma mahad yaśaḥ neha nānāsti kiñcana

sarvasya vaśī sarvasyeśānaḥ puruṣa evedaṁ sarvaṁ yad bhūtaṁ yac ca bhavyam utāmṛtatvasyeśānaḥ nānyaḥ panthā ayanāya vidyata ity ādi sarva-śruti-virodhāc ca|

||110||

itihāsa-purāṇeṣu ca sṛṣṭi-sthiti-pralaya-prakaraṇayor idam eva para-tattvam ity avagamyate| yathā mahābhārate—

kutaḥ sṛṣṭam idaṁ sarvaṁ jagat sthāvara-jaṅgamam|

pralaye ca kam abhyeti tan no brūhi pitāmaha||

iti pṛṣṭaḥ—

nārāyaṇo jagan-mūrtir anantātmā sanātanaḥ|

ity ādi ca vadati|

ṛṣayaḥ pitaro devā mahābhūtāni dhātavaḥ|

jaṅgamājaṅgamaṁ cedaṁ jagan nārāyaṇodbhavam||

iti ca| prācyodīcya-dākṣiṇātya-pāścātya-sarva-śiṣṭaiḥ sarva-dharma-sarva-tattva-vyavasthāyām idam eva paryāptam ity avigāna-parigṛhītaṁ vaiṣṇavaṁ ca purāṇaṁ janmādy asya yata iti jagaj-janmādi-kāraṇaṁ brahmety avagamyate| taj-janmādi-kāraṇaṁ kim iti praśna-pūrvakaṁ viṣṇoḥ sakāśād bhūtam ity ādinā brahma-svarūpa-viśeṣa-pratipādanaika-paratayā pravṛttam iti sarva-sammatam| tathā tatraiva—

prakṛtir yā khyātā vyaktāvyakta-svarūpiṇī|

puruṣaś cāpy ubhāv etau līyete paramātmani||

paramātmā ca sarveṣām ādhāraḥ parameśvaraḥ|

viṣṇu-nāmā sa vedeṣu vedānteṣu ca gīyate||

iti| sarva-veda-vedānteṣu sarvaiḥ śabdaiḥ parama-kāraṇatayāyam eva gīyata ity arthaḥ| yathā sarvāsu ṣrutiṣu kevala-parabrahma-svarūpa-viśeṣa-pratipādanāyaiva pravṛtto nārāyaṇānuvākas tathedaṁ vaiṣṇavaṁ ca purāṇam—

so'ham icchāmi dharma-jña śrotuṁ tvatto yathā jagat|

babhūva bhūyaś ca yathā mahā-bhāga bhaviṣyati||

yan-mayaṁ ca jagad brahmany ataś caitac carācaram|
līnam āsīd yathā yatra layam eṣyati yatra ca||

iti paraṁ brahma kim iti prakramya—

viṣṇoḥ sakāśād udbhūtaṁ jagat tatraiva ca sthitam|
sthiti-saṁyama-kartāsau jagato'sya jagac ca saḥ||
paraḥ parāṇāṁ paramaḥ paramātmātma-saṁsthitaḥ|
rūpa-varṇādi-nirdeśa-viśeṣaṇa-vivarjitaḥ||
apakṣaya-vināśābhyāṁ pariṇāmarddhi-janmabhiḥ|
varjitaḥ śakyate vaktuṁ yaḥ sad astīti kevalam||
sarvatrāsau samastaṁ ca vasaty atreti vai yataḥ|
tataḥ sa vāsudeveti vidvadbhiḥ paripaṭhyate||
tad brahma paraṁ nityam ajam akṣayam avyayam|
eka-svarūpaṁ ca sadā heyābhāvāc ca nirmalam||
tad eva sarvam evaitad vyaktāvyakta-svarūpavat|
tathā puruṣa-rūpeṇa kāla-rūpeṇa ca sthitam||
sa sarva-bhūta-prakṛtiṁ vikārān guṇādi-doṣāṁś ca mune vyatītaḥ|
atīta-sarvāvaraṇo'khilātmā tenāstṛtaṁ yad bhuvanāntarāle||
samasta-kalyāṇa-guṇātmako'sau sva-śakti-leśoddhṛta-bhūta-vargaḥ|
icchā-gṛhītābhimatoru-dehaḥ saṁsādhitāśeṣa-jagad-dhito'sau||
tejo-balaiśvarya-mahāvabodha-suvīrya-śakty-ādi-guṇaika-rāśiḥ|
paraḥ parāṇāṁ sakalā na yatra kleśādayaḥ santi parāvareśe||
sa īśvaro vyaṣṭi-samaṣṭi-rūpo'vyakta-svarūpaḥ prakaṭa-svarūpaḥ|
sarveśvaraḥ sarva-dṛk sarva-vettā samasta-śaktiḥ parameśvarākhyaḥ||
sañjñāyate yena tad asta-doṣaṁ śuddhaṁ paraṁ nirmalam eka-rūpam|

sandṛśyate vāpy adhigamyate vā taj jñānam ajñānam ato'nyad uktam||

iti parabrahma-svarūpa-viśeṣa-nirṇayāyaiva pravṛttam|

||111||

anyāni sarvāṇi purāṇāny etad-avirodhena neyāni| anya-paratvaṁ ca tat-tad-ārambha-prakārair avagamyate| sarvātmanā viruddhāṁśas tāmasatvād anādaraṇīyaḥ|

||112||

nanv asminn api—

sṛṣṭi-sthity-antakaraṇīṁ brahma-viṣnu-śivātmikāṁ|

sa sañjñā yāti bhagavān eka janārdanaḥ||

iti tri-mūrti-sāmyaṁ pratīyate| naitad evam| eka eva janārdana iti jana ardanasyaiva brahma-śivādi-kṛtsna-prapañca-tādātmyaṁ vidhīyate| jagac ca sa iti pūrvoktam eva vivṛṇoti sraṣṭā sṛjati cātmānaṁ viṣṇuḥ pālyaṁ ca pāti ca|

upasaṁhriyate cānte saṁhartā ca svayaṁ prabhuḥ||

iti ca sraṣṭṛtvenāvasthitaṁ brahmaṇaṁ sṛjyaṁ ca saṁhartāraṁ saṁhāryaṁ ca yugapan nirdiśya sarvasya viṣṇu-tādātmyopadeśāt sṛjya-saṁhārya-bhūtād vastunaḥ sraṣṭṛ-saṁhartror janārdana-vibhūtitvena viśeṣo dṛśyate| janārdana-viṣṇu-śabdayoḥ paryāyatvena brahma-viṣṇu-śivātmikām iti vibhūtim| ata eva svecchayā līlārthaṁ vibhūty-antarbhāva ucyate| yathedam anantaram evocyate—

pṛthivy āpas tathā tejo vāyur ākāśa eva ca|

sarvendriyāntaḥkaraṇaṁ puruṣākhyaṁ hi yaj jagat||

sa eva sarva-bhūtātmā viśva-rūpo yato'vyayaḥ|

sargādikaṁ tato'syaiva bhūta-stham upakārakam||

sa eva sṛjyaḥ sa ca sarva-kartā sa eva pāty atti ca pālyate ca|

brahmādy-avasthābhir aśeṣa-mūrtir viṣṇur variṣṭho varado vareṇyaḥ|| iti|

||113||

atra sāmānādhikaraṇya-nirdiṣṭaṁ heya-miśra-prapañca-tādātmyaṁ niravadyasya nirvikārasya samasta-kalyāṇa-guṇātmakasya brahmaṇaḥ katham upapadyata ity āśaṅkhya sa eva sarva-bhūtātmā viśva-rūpo yato'vyaya iti svayam evopapādayati| sa eva sarveśvaraḥ parabrahma-bhūto viṣṇur eva sarvaṁ jagad iti pratijñāya sarva-bhūtātmā viśva-rūpo yato'vyaya iti hetur uktaḥ| sarva-bhūtānām ayam ātmā viśva-śarīro yato'vyaya ity arthaḥ| vakṣyati ca sat sarvaṁ vai hares tanur iti|

etad uktaṁ bhavati— asyāvyayasyāpi parasya brahmaṇo viṣṇor viśva-śarīratayā tādātmya-viruddham ity ātma-śarīrayoś ca svabhāvā vyavasthitā eva| evambhūtasya sarveśvarasya viṣṇoḥ prapañcāntarbhūta-niyāmya-koṭi-niviṣṭa-brahmādi-deva-tiryaṅ-manuṣyeṣu tat-tat-samāśrayaṇīyatvāya svecchāvatāraḥ pūrvoktaḥ| tad etad brahmādīnāṁ bhāvanā-trayānvayena karma-vaśyatvaṁ bhagavataḥ parabrahma-bhūtasya vāsudevasya nikhila-jagad-upakārāya svecchayā svenaiva rūpeṇa devādiṣv avatāra iti ca ṣaṣṭe'ṁśe śubhāśraya-prakaraṇe suvyaktam uktam| asya devādi-rūpeṇāvatāreṣv api na prākṛto deha iti mahābhārate na bhūta-saṅgha-saṁsthāno deho'sya paramātmanaḥ, iti pratipāditaḥ| śrutibhiś ca— ajāyamāno bahudhā vijāyate tasya dhīrāḥ parijānanti yonim iti| karma-vaśyānāṁ brahmādīnām anicchatām api tat-tat-karmānuguṇa-prakṛti-pariṇāma-rūpa-bhūta-saṅgha-saṁsthāna-viśeṣa-devādi-śarīra-praveśa-rūpaṁ janmāvarjanīyam| ayaṁ tu sarveśvaraḥ satya-saṅkalpo bhagavān evambhūta-śubhetara-janmākurvann api svecchayā svenaiva niratiśaya-kalyāṇa-rūpeṇa devādiṣu jagad-upakārāya bahudhā jāyate, tasyaitasya śubhetara-janmākurvato'pi sva-kalyāṇa-guṇānantyena bahudhā yoniṁ bahu-vidha-janma dhīrādhīramatām agresarā jānantīty arthaḥ|

||114||

tad etan nikhila-jagan-nimittopādāna-bhūtāj janmādy asya yataḥ prakṛtiś ca pratijñā-dṛṣṭāntānuparodhād ity ādi-sūtraiḥ pratipāditāt parasmād brahmaṇaḥ parama-puruṣād anyasya kasyacit parataratvaṁ paramataḥ setūnmāna-sambandha-bheda-vyapadeśebhya ity āśaṅkya sāmānyāt tu buddhy-arthaḥ pādavat sthāna-viśeṣāt prakāśādivad upapatteś ca tathānya-pratiṣedhād anena sarva-gatatva-māyām ādi-śabdādibhya iti sūtra-kāraḥ svayam eva nirākaroti|

||115||

mānave ca śāstre—

prādurāsīt tamonudaḥ sisṛkṣur vividhāḥ prajāḥ|

apa eva sasarjādau tāsu vīryam apāsṛjat||

tasmiñ jajñe svayaṁ brahma

iti brahmaṇo janma-śravaṇāt kṣetrajñatvam evāvagamyate| tathā ca sraṣṭuḥ parama-puruṣasya tad-visṛṣṭasya ca brahmaṇaḥ—

ayaṁ tasya tāḥ pūrvaṁ tena nārāyaṇaḥ smṛtaḥ|

tad-visṛṣṭaḥ sa puruṣo loke brahmeti kīrtyate||

iti nāma-nirdeśāc ca| tathā ca vaiṣṇave purāṇe hiraṇyagarbhādīnāṁ bhāvanānām ānuṣṭheya-viṣayakaḥ saṁskāraḥ| sā trividhā brahma-bhāvanopāsanā-dṛḍha-saṁskāraḥ, brahma-śabdasya jñāta-paratvāt| sā sanakādiṣu karma-bhāvanā, devādiṣu teṣāṁ vaidika-karma-paratvāt| karma-brahmobhaya-bhāvanā hiraṇyagarbhasya, tasya vaidika-karmopāsanātmaka-jñānobhaya-parāyaṇatvāt| bhāvanā-trayānvayād aśuddhatvena śubhāśrayatvānarhatopapādanāt kṣetratvaṁ niścīyate|

||116||

yad api kaiścid uktaṁ sarvasya śabda-jātasya vidhy-arthavāda-mantra-rūpasya kāryābhidhāyitvenaiva prāmāṇyaṁ varṇanīyam| vyavahārād anyatra śabdasya bodhakatva-śakty-avadhāraṇāsambhavād vyavahārasya ca kārya-buddhi-mūlatvāt kārya-rūpa eva śabdārthaḥ| na pariniṣpanne vastuni śabdaḥ pramāṇam iti| atrocyate| pravartaka-vākya-vyavahāra eva śabdānām artha-bodhakatva-śakty-avadhāraṇaṁ kartavyam iti kim iyaṁ rājājñā| siddha-vastuṣu śabdasya bodhakatva-śakti-grahaṇam atyanta-sukaram| tathā hi kenacid dhasta-ceṣṭādinātpavarake daṇḍaḥ sthita iti devadattāya jñāpayeti preṣitaḥ kaścit taj-jñāpane pravṛtto'pavarake daṇḍaḥ sthita iti śabdaṁ prayuṅkte| mūkavad dhasta-ceṣṭām imāṁ jānan pārśva-stho'nyaḥ prāg vyutpanno'pi tasyārthasya bodhanāyāpavarake daṇḍaḥ sthita ity asya śabdasya prayoga-darśanād asyārthasyāyaṁ śabdo bodhaka iti jānātīti kim atra duṣkaram| tathā bālas tāto'yam iyaṁ mātāyaṁ mātulo'yaṁ manuṣyo'yaṁ mṛgaś candro'yam ayaṁ ca sarpa iti mātā-pitṛ-prabhṛtibhiḥ śabdaiḥ śanaiḥ śanair aṅgulyā nirdeśane tatra tatra bahuśaḥ śikṣitas tair eva śabdais teṣv artheṣu svātmanaś ca buddhy-utpattiṁ dṛṣṭvā teṣv artheṣu teṣāṁ śabdānām aṅgulyā nirdeśa-pūrvakaḥ prayogaḥ sambandhāntarābhāvāt saṅketayitṛ-puruṣājñānāc ca bodhakatva-nibandhana iti krameṇa niścitya punar apy asya śabdasyāyam artha iti pūrva-vṛddhaiḥ śikṣitaḥ sarva-śabdānām artham avagamya svayam api sarvaṁ vākya-jātaṁ prayuṅkte| evam eva sarva-padānāṁ svārthābhidhāyitvaṁ saṅghāta-viśeṣaṇāṁ ca yathāvasthita-saṁsarga-viśeṣa-vācitvaṁ ca jānātīti kāryārthaiva vyutipattir ity ādi nirbandho nirbandhanaḥ| ataḥ pariṣpannaḥ vastuni śabdasya bodhakatva-śakty-avadhāraṇāt sarvāṇi vedānta-vākyāni sakala-jagat-kāraṇaṁ sarva-kalyāṇa-guṇākaram ukta-lakṣaṇaṁ brahma bodhayanty eva|

||117||

api ca kāryārtha eva vyutpattir astu| vedānda-vākyāny apy upāsana-viṣaya-kāryādhikṛta-viśeṣaṇa-bhūta-phalatvena duḥkhāsambhinna-deśa-viśeṣa-rūpa-svargādivad atirātra-satra-pratiṣṭhādivad apagoraṇa-śatayātanā-sādhya-sādhana-bhāvavac ca karyopayogitayaiva sarvaṁ bodhayanti| tathā hi brahma-vid āpnoti param ity atra brahmopāsana-viṣaya-kāryādhikṛta-viśeṣaṇa-bhūta-phalatvena brahma-prāptiḥ śrūyate para-prāpti-kāmo brahma vidyād ity atra prāpyatayā pratīyamānaṁ brahma-svarūpaṁ tad-viśeṣaṇaṁ ca sarvaṁ kāryopayogitayaiva siddhaṁ bhavati| tad-antargatam eva jagat-sraṣṭṛtvaṁ saṁhartṛtvam ādhāratvam antarātmatvam ity ādy uktam anuktaṁ ca sarvam iti na kiñcid anupapannam|

||118||

evaṁ ca sati mantrārthavāda-gatā hy aviruddhā apūrvāś cārthāḥ sarve vidhi-śeṣatayaiva siddhā bhavanti| yathoktaṁ dramiḍa-bhāṣye ṛṇaṁ hi vai jāyata iti śruter ity upakramya yady apy avadāna-stuti-paraṁ vākyaṁ tathāpi nāsatā stutir upapadyata iti| etad uktaṁ bhavati sarvo hy arthavāda-bhāgo devatārādhana-bhūta-yāgādeḥ sāṅgasyārādhya-devatāyāś cādṛṣṭa-rūpān guṇān sahasraśo vadan sahasraśaḥ karmaṇi prāśastya-buddhim utpādayati| teṣām asad-bhāve prāśastya-buddhir eva na syād iti karmaṇi prāśastya-buddhy-arthaṁ guṇa-sad-bhāvam eva bodhayatīti| anayaiva diśā sarve mantrārthavādāvagatā arthāḥ siddhāḥ|

||119||

api ca kārya-vākyārthavādibhiḥ kim idaṁ kāryatvaṁ nāmeti vaktavyam| kṛti-bhāva-bhāvitā kṛty-uddeśyatā ceti cet| kim idaṁ kṛty-uddeśyatvam| yad adhikṛtya kṛtir vartate tat kṛty-uddeśyatvam iti cet| puruṣa-vyāpāra-rūpāyāḥ kṛteḥ ko'yam adhikāro nāma| yat prāptīcchayā kṛtim utpādayati puruṣaḥ tat kṛty-uddeśyatvam iti ced dhanta tarhīṣṭatvam eva kṛty-uddeśyatvam| athaivaṁ manuṣe iṣṭasyaiva rūpa-dvayam asti| icchā-viṣayatayā sthitiḥ puruṣa-prerakatvaṁ ca| tatra prerakatvākāraḥ kṛty-uddeśyatvam iti so'yaṁ sva-pakṣābhiniveśa-kārito vṛthāśramaḥ| tathā hīcchā-viṣayatayā pratītasya sva-prayatnotpattim antareṇāsiddhir eva prerakatvam| tata eva pravṛtteḥ| icchāyāṁ jātāyām iṣṭasya sva-prayatnotpattim antareṇāsiddhiḥ pratīyate cet tataś cikīrṣā jāyate tataḥ pravartate puruṣa iti tattva-vidāṁ prakriyā| tasmād iṣṭasya kṛty-adhīnātma-lābhatvātireki kṛty-uddeśyatvaṁ nāma kim api na dṛṣyate| athocyate iṣṭatā-hetuś ca puruṣānukūlatā| tat-puruṣānukūlatvaṁ kṛty-uddeśyatvam iti cet| naivam| puruṣānukūlaṁ sukham ity anarthāntaram| tathā puruṣānukūlaṁ duḥkha-paryāyam| ataḥ sukha-vyatiriktasya kasyāpi puruṣānukūlatvaṁ na sambhavati|

nanu ca duḥkha-nivṛtter api sukha-vyatiriktāyāḥ puruṣānukūlatā dṛṣṭā| naitat| ātmānukūlaṁ sukham ātma-pratikūlaṁ duḥkham iti hi sukha-duḥkhayor vivekaḥ| tatrātmānukūlaṁ sukham iṣṭaṁ bhavati| tat-pratikūlaṁ duḥkhaṁ cāniṣṭam| ato duḥkha-saṁyogasyāsahyatayā[1] tan-nivṛttir apīṣṭā bhavati| tata eveṣṭatā-sāmyād anukūlatā-bhramaḥ| tathā hi prakṛti-saṁsṛṣṭasya saṁsāriṇaḥ puruṣasyānukūla-saṁyogaḥ pratikūla-saṁyogaḥ svarūpeṇāvasthitir iti ca tisro'vasthāḥ| tatra pratikūla-sambandha-nivṛttiś cānukūla-sambandha-nivṛttiś ca svarūpeṇāvasthitir eva| tasmāt pratikūla-saṁyoge vartamāne tan-nivṛtti-rūpā svarūpeṇāvasthitir apīṣṭā bhavati| tatreṣṭatā-sāmyād anukūlatā-bhramaḥ|

||120||

ataḥ sukha-rūpatvād anukūlatāyāḥ niyogasyānukūlatāṁ vadantaṁ prāmāṇikāḥ parihasanti| iṣṭasyārtha-viśeṣasya nivartakatayaiva hi niyogasya niyogatvaṁ sthiratvam apūrvatvaṁ ca pratīyate| svarga-kāmo yajetety atra kāryasya kriyātiriktā svarga-kāma-pada-samabhivyāhāreṇa svarga-sādhanatva-niścayād eva bhavanti| na ca vācyaṁ yajetety atra prathamaṁ niyogaḥ sva-pradhānatayaiva pratīyate svarga-kāma-pada-samabhivyāhārāt sva-siddhaye svarga-siddhy-anukūlatā ca niyogasyeti| yajeteti hi dhātv-arthasya puruṣa-prayatna-sādhyatā pratīyate| svarga-kāma-pada-samabhivyāhārād eva dhātv-arthātirekiṇo niyogatvaṁ sthiratvam apūrvatvaṁ cety ādi| tac ca svarga-sādhanatva-pratīti-nibandhanam| samabhivyāhṛta-svarga-kāma-padārthānvaya-yogyaṁ svarga-sādhanam eva kāryaṁ liṅ-ādayo'bhidadhatīti loka-vyutpattir api tiraskṛtā| etad uktaṁ bhavati— samabhivyahṛta-padāntara-vācyārthānvaya-yogyam evetara-pada-pratipādyam ity anvitābhidhāyi-pada-saṅghāta-rūpa-vākya-śravaṇa-samanantaram eva pratīyate| tac ca svarga-sādhana-rūpam| ataḥ kriyāvad ananyārthatāpi virodhād eva parityakteti| ata eva gaṅgāyāṁ ghoṣa ity ādau ghoṣa-prativāsa-yogyārthopasthāpana-paratvaṁ gaṅgā-padasyāśrīyate| prathamaṁ gaṅgā-padena gaṅgārthaḥ smṛta iti gaṅgā-padārthasya peyatvaṁ na vākyārthānvayībhavati| evam atra api yajetetyetāvan-mātra-śravaṇe kāryam ananyārthaṁ smṛtam iti vākyārthānvaya-samaye kāryasyānanyārthatā nāvatiṣṭhate| kāryābhidhāyi-pada-śravaṇa-velāyāṁ prathamaṁ kāryam ananyārthaṁ pratītam ity etad api na saṅgacchate| vyutpatti-kāle gavānayanādi-kriyāyā duḥkha-rūpāyā iṣṭa-viśeṣa-sādhanatayaiva kāryatā-pratīteḥ| ato niyogasya puruṣānukūlatvaṁ sarva-loka-viruddhaṁ niyogasya sukha-rūpa-puruṣānukūlatāṁ vadataḥ svānubhava-virodhaś ca| karīryā vṛṣṭi-kāmo yajeytety ādiṣu siddhe'pi niyoge vṛṣṭy-ādi-siddhi-nimittasya vṛṣṭi-vyatirekeṇa niyogasyānukūlatā nānubhūyate| yady apy asmiñ janmani vṛṣṭy-ādi-siddher aniyamas tathāpy aniyamād eva niyoga-siddhir avaśyāśrayaṇīyā| tasminn anukūlatā-paryāya-sukhānubhūtir na dṛśyate| evam ukta-rītyā kṛti-sādhyeṣṭatvātireki kṛty-uddeśyatvaṁ na dṛśyate|

---

[1] Edition 2 reads: duḥkha-saṁyoga-sahyatayā

||121||

kṛtiṁ prati śeṣitvaṁ kṛty-uddeśyatvam iti cet| kim idaṁ śeṣitvaṁ kiṁ ca śeṣatvam iti vaktavyam| kāryaṁ prati sambandhī śeṣaḥ| tat-pratisambandhitvaṁ śeṣitvam iti cet| evaṁ tarhi kāryatvam eva śeṣitvam ity uktaṁ bhavati| kāryatvam eva vicāryate| paroddeśa-pravṛtta-kṛti-vyāpty-arhatvam śeṣatvam iti cet| ko'yaṁ paroddeśo nāmeti| ayam eva hi vicāryate| uddeśyatvaṁ nāmepsitatva-sādhyatvam iti cet| kim idam īpsitatvam| kṛti-prayojanatvam iti cet puruṣasya kṛty-ārambha-prayojanam eva hi kṛti-prayojanam| sa cecchā-viṣayaḥ kṛty-adhīnātma-lābha iti pūrvokta eva| ayam eva hi sarvatra śeṣa-śeṣi-bhāvaḥ| para-gatātiśayādhānecchopādeyatvam eva yasya svarūpaṁ sa śeṣaḥ paraḥ śeṣī| phalotpattīcchayā yāgādes tat-prayatnasya copādeyatvaṁ yāgādi-siddhīcchayānyat sarvam upādeyam|

||122||

evaṁ garbha-dāsādīnām api puruṣa-viśeṣātiśayādhānopādeyatvam eva svarūpam| evam īśvara-gatātiśayādhānecchayopādeyatvam eva cetanācetanātmakasya nityasyānityasya ca sarvasya vastunaḥ svarūpam iti sarvam īśvara-śeṣatvam eva sarvasya ceśvaraḥ śeṣīti sarvasya vaśī sarvasyeśānaḥ patiṁ viśvasyety ādy uktam| kṛti-sādhyaṁ pradhānaṁ yat tat kāryam abhidhīyata ity ayam arthaḥ śraddadhāneṣv eva śobhate|

||123||

api ca svarga-kāmo yajetety ādiṣu la-kāra-vācya-kartṛ-viśeṣa-samarpaṇa-parāṇāṁ svarga-kāmādi-padānāṁ niyojya-viśeṣa-samarpaṇa-paratvaṁ śabdānuśāsana-viruddhaṁ kenāvagamyate| sādhya-svarga-viśiṣṭasya svarga-sādhane kartṛtvānvayo na ghaṭata iti cet| niyojyatvānvayo'pi na ghaṭata iti hi svarga-sādhanatva-niścayaḥ| sa tu śāstra-siddhe kartṛtvānvaye svarga-sādhanatva-niścayaḥ kriyate| yathā bhoktu-kāmo devadatta-gṛhaṁ gacched ity ukte bhojana-kāmasya devadatta-gṛha-gamane kartṛtva-śravaṇād eva prāg ajñātam api bhojana-sādhanatvaṁ devadatta-gṛha-gamanasyāvagamyate| evam atrāpi bhavati| na kriyāntaraṁ prati kartṛtayā śrutasya kriyāntare kartṛtva-kalpanaṁ yuktaṁ yajeteti hi yāga-kartṛtayā śrutasya buddhau kartṛtva-kalpanaṁ kriyate| buddheḥ kartṛtva-kalpanam eva hi niyojyatvam| yathoktaṁ—

niyojya sarva-kāryaṁ yaḥ svakīyatvena budhyate|

iti| yaṣṭṛtvānuguṇaṁ tad-bodhṛtvam iti cet| devadattaḥ paced iti pāke kartṛtayā śrutasya devadattasya pākārtha-gamanaṁ pākānuguṇam iti gamane kartṛtva-kalpanaṁ na yujyate|

||124||

kiṁ ca liṅ-ādi-śabda-vācyaṁ sthāyi-rūpaṁ kim ity apūrvam āśrīyate| svarga-kāma-pada-samabhivyāhārānupapatter iti cet| kātrānupapattiḥ| siṣādhayiṣita-svargo hi svarga-kāmaḥ| tasya svarga-kāmasya kālāntara-bhāvi-svarga-siddhau kṣaṇa-bhaṅginī yāgādi-kriyā na samartheti cet| anāghrāta-veda-siddhāntānām iyam anupapattiḥ| sarvaiḥ karmabhir ārādhitaḥ parameśvaro bhagavān nārāyaṇas tat tad iṣṭaṁ phalaṁ dadātīti veda-vido vadanti| yathāhur veda-vid-agresarā dramiḍācāryāḥ phala-sambibhatsayā| sambibhatsa ity atra a-kāra-lopaś cinyaḥ, va-kārottara-bha-kāra-pūrvam akārasyaucittyāt| vyācaṣṭe hi karmabhir ātmānam api prīṇanti| sa prīto'laṁ phalāyeti śāstra-maryādā, iti phala-sambandhecchayā karmabhir yāga-dāna-homādibhis tridaśādi-devatā-mukhena tat-tad-antaryāmi-rūpeṇāvasthitam indrādi-śabda-vācyaṁ paramātmānaṁ bhagavantaṁ vāsudevam ārirādhayiṣanti, sa hi karmabhir ārādhitas teṣām iṣṭāni phalāni paramātmā prayacchatīty arthaḥ| tathā ca śrutiḥ— iṣṭā-pūrtaṁ bahudhā jātaṁ jāyamānaṁ viśvaṁ bibharti bhuvanasya nābhir iti| iṣṭā-pūrtam iti sakala-śruti-smṛti-coditaṁ karmocyate| tad-viśvaṁ bibharti indrāgni-varuṇādi-sarva-devatā-sambandhitayā pratīyamānaṁ tat-tad-antarātmatayāvasthitaḥ parama-puruṣaḥ svayam eva bibharti svayam eva svīkaroti| bhuvanasya nābhiḥ brahma-kṣatrādi-sarva-varṇa-pūrṇasya bhuvanasya dhārakaḥ tais taiḥ karmabhir ārādhitas tat-tad-iṣṭa-phala-pradānena bhuvanānāṁ dhāraka iti nābhir ity uktaḥ| agni-vāyu-prabhṛti-devatāntarātmatayā tat-tac-chabdābhidheyo'yam evety āha tad evāgnis tad vāyus tat sūryas tad u candramā iti| yathoktaṁ bhagavatā—

yo yo yāṁ yāṁ tanuṁ bhaktaḥ śraddhayārcitum icchati|

tasya tasyācalāṁ śraddhāṁ tām eva vidadhāmy aham||

sa tasya śraddhayā yuktas tasyārādhanam īhate|

labhate ca tataḥ kāmān mayaiva vihitān iha tān|| iti|

yāṁ yāṁ tanum itīndrādi-devatā-viśeṣās tat-tad-antaryāmitayāvasthitasya bhagavatas tanavaḥ śarīrāṇīty arthaḥ|

ahaṁ hi sarva-yajñānāṁ bhoktā ca prabhur eva ca|

ity ādi|

prabhur eva ceti sarva-phalānāṁ pradātā cety arthaḥ|

yathā ca—

yajñais tvam ijyase nityaṁ sarva-deva-mayācyuta|

yaiḥ sva-dharma-parair nātha narair ārādhito bhavān|

te taranty akhilām etāṁ mayām ātma-vimuktaye||

iti| setihāsa-purāṇeṣu sarveṣv eva vedeṣu sarvāṇi karmāṇi sarveśvarārādhana-rūpāṇi, tais taiḥ karmabhir ārādhitaḥ puruṣottamas tat tad iṣṭaṁ phalaṁ dadātīti tatra tatra prapañcitam| evaṁ hi sarva-śaktiṁ sarva-jñaṁ sarveśvaraṁ bhagavantam indrādi-devatāntaryāmi-rūpeṇa yāga-dāna-homādi-vedodita-sarva-karmaṇāṁ bhoktāraṁ sarva-phalānāṁ pradātāraṁ ca sarvāḥ śrutayo vadanti| caturhotāro yatra sampadaṁ gacchanti devair ity ādyāḥ| caturhotāro yajñāḥ, yatra paramātmani deveṣv antaryāmi-rūpeṇāvasthite, devaiḥ sampadaṁ gacchanti devaiḥ sambandhaṁ gacchanti yajñā ity arthaḥ| antaryāmi-rūpeṇāvasthitasya paramātmanaḥ śarīratayāvasthitānām indrādīnāṁ yāgādi-sambandha ity uktaṁ bhavati| yathoktaṁ bhagavatā—

bhoktāraṁ yajña-tapasāṁ sarva-loka-maheśvaram|

iti| tasmād agny-ādi-devatāntarātma-bhūta-parama-puruṣārādhana-rūpa-bhūtāni sarvāṇi karmāṇi, sa eva cābhilaṣita-phala-pradāteti kim atrāpūrveṇa vyutpatti-patha-dūra-vartinā vācyatayābhyupagatena kalpitena vā prayojanam| evaṁ ca sati liṅ-ādeḥ ko'yam arthaḥ parigṛhīto bhavati| yaja deva-pūjāyām iti devatārādhana-bhūta-yāgādeḥ prakṛty-arthasya kartṛvyāpāra-sādhyatāṁ vyutpatti-siddhāṁ liṅ-ādayo'bhidadhatīti na kiñcid anupapannam| kartṛ-vācināṁ pratyayānāṁ prakṛty-arthasya kartṛ-vyāpāra-sambandha-prakāro hi vācyaḥ| bhūta-vartamānādikam anye vadanti| liṅ-ādayas tu kartṛ-vyāpāra-sādhyatāṁ vadanti|

||125||

api ca kāminaḥ kartavyatā karma vidhāya karmaṇo devatārādhana-rūpatāṁ tad-dvārā phala-sambhavaṁ ca tat-tat-karma-vidhi-vākyāny eva vadanti| vāyavyaṁ śvetam ālabhata bhūti-kāmo vāyur vai kṣepiṣṭhā devatā vāyum eva svena bhāgadheyenopadhāvati sa evainaṁ bhūtiṁ gamayatīty ādīni| nātra phala-siddhy-anupapattiḥ kāpi dṛśyata iti phala-sādhanatvāvagatir aupādānikīty api na saṅgacchati| vidhy-apekṣitaṁ yāgādeḥ phala-sādhanatva-prakāraṁ vākya-śeṣa eva bodhayatīty arthaḥ| tasmād brāhmaṇāya nāpaguretety atrāpagoraṇa-niṣedha-vidhi-para-vākya-śeṣe śrūyamāṇaṁ niṣedhyasyāpagoraṇasya śata-yātanā-sādhanatvaṁ niṣedha-vidhy-upayogīti hi svīkriyate| atra punaḥ kāminaḥ kartavyatayā vihitasya yāgādeḥ kāmya-svargādi-sādhanatva-prakāraṁ vākya-śeṣāvagatam anādṛtya kim ity upādānena yāgādeḥ phala-sādhanatvaṁ parikalpyate| hiraṇyanidhim apavarake nidhāya yācate kodravādi-lubdhaḥ kṛpaṇaṁ janam iti śrūyate tad etad yuṣmāsu dṛśyate| śata-yātanā-sādhanatvam api nādṛṣṭa-dvāreṇa| coditāny anutiṣṭho vihitaṁ karmākurvato ninditāni ca kurvataḥ sarvāṇi sukhāni duḥkhāni ca parama-puruṣānugraha-nigrahābhyām eva bhavanti| eṣa hy evānandayati atho so'bhayaṁ gato bhavati atha tasya bhayaṁ bhavati bhīṣāsmād vātaḥ pavate bhīṣodeti sūryo

bhīṣāsmād agniś candraś ca mṛtyur dhāvati pañcamaḥ iti| etasya vā akṣarasya praśāsane gārgi sūryācandramasau vidhṛtau tiṣṭhataḥ etasya vā akṣarasya praśāsane gārgi dadato manuṣyāḥ praśaṁsanti yajamānaṁ devā darvīṁ pitaro'nvāyattā ity ādy-aneka-vidhāḥ śrutayaḥ santi| yathoktaṁ dramiḍa-bhāṣye— tasyājñayā dhāvati vāyur nadyaḥ sravanti tena ca kṛtasīmāno jalāśayāḥ samadā iva meṣa-virsapitaṁ kurvantīti| tat-saṅkalpa-nibandhanā hīme loke na cyavante na sphuṭante| sva-śāsanānuvartināṁ jñātvā kāruṇyāt sa bhagavān vardhayeta vidvān karma-dakṣa iti ca|

||126||

parama-puruṣa-yāthātmya-jñāna-pūrvaka-tad-upāsanādi-vihita-karmānuṣṭhāyinas tat-prasādāt tat-prāpti-paryantāni sukhāny abhayaṁ ca yathādhikāraṁ bhavanti| taj-jñāna-pūrvakaṁ tad-upāsanādi-vihitaṁ karmākurvato ninditāni ca kurvatas tan-nigrahād eva tad-aprāpti-pūrvakāparimita-duḥkhāni bhayaṁ ca bhavanti| yathoktaṁ bhagavatā—

niyataṁ kuru karma tvaṁ karma jyāyo hy akarmaṇaḥ|

ity ādinā kṛtsnaṁ karma jñāna-pūrvakam anuṣṭheyaṁ vidhāya

mayi sarvāṇi karmāṇi sannyasya

iti sarvasya karmaṇaḥ svārādhanatām ātmanāṁ sva-niyāmyatāṁ ca pratipādya

ye me matam idaṁ nityam anutiṣṭhanti mānavāḥ|

śraddhāvanto'nasūyanto mucyante te'pi karmabhiḥ||

ye tv etad abhyasūyanto nānutiṣṭhanti me matam|

sarva-jñāna-vimūḍhāṁs tān viddhi naṣṭān acetasaḥ||

iti svājñānuvartinaḥ praśasya viparītān vinindya punar api svājñānupālanam akurvatām āsur aprakṛty-antarbhāvam abhidhāyādhamā gatiś coktā—

tān ahaṁ dviṣataḥ krūrān saṁsāreṣu narādhamān|

kṣipāmy ajasram aśubhān āsurīṣv eva yoniṣu||

āsurīṁ yonim āpannā mūḍhā janmani janmani|

mām aprāpyaiva kaunteya tato yānty adhamāṁ gatim|| iti|

sarva-karmāṇy api sadā kurvāṇo mad-vypāśrayaḥ|

mat-prasādād avāpnoti śāśvataṁ padam avyayam||

iti ca svājñānuvartināṁ śāśvataṁ padaṁ coktam| aśruta-vedāntānāṁ karmaṇy aśraddhā mā bhūd iti devatādhikaraṇe'tivādāḥ kṛtāḥ karma-mātre yathā śraddhā syād iti sarvam eka-śāstram iti veda-vit-siddhāntaḥ|

||127||

tasyaitasya parasya brahmaṇo nārāyaṇasyāparicchedya-jñānānandāmalatva-svarūpavaj-jñāna-śakti-balaiśvarya-vīrya-tejaḥ-prabhṛty-anavadhikātiśayāsaṅkhyeya-kalyāṇa-guṇavat-sva-saṅkalpa-pravartya-svetara-samasta-cid-acid-vastu-jātavat-svābhimata-svānurūpaika-rūpa-divya-rūpa-tad-ucita-niratiśaya-kalyāṇa-vividhānanta-bhūṣaṇa-sva-śakti-sadṛśāparimitānantāścarya-nānā-vidhāyudha-svābhimatānurūpa-svarūpaguṇa-vibhavaiśvarya-śīlādy-anavadhika-mahima-mahisī-svānurūpa-kalyāṇa-jñāna-kriyādy-aparimeya-guṇānanta-parijana-pariccheda-svocita-nikhila-bhogya-bhogopakaraṇādy-ananta-mahā-vibhavāvāṅ-manasa-gocara-svarūpa-svabhāva-divya-sthānādi-nityatā-niravadyatāgocarāś ca sahasraśaḥ śrutayaḥ santi| vedāham etaṁ puruṣaṁ mahāntam āditya-varṇaṁ tamasaḥ parastāt| ya eṣo'ntarāditye hiraṇ-mayaḥ puruṣaḥ| tasya yathā kapyāsaṁ puṇḍarīkam evam akṣiṇī| ya eṣo'ntarhṛdaya ākāśas tasminn ayaṁ puruṣo mano-mayo'mṛto hiraṇ-mayaḥ mano-maya iti manasaiva viśuddhena gṛhyata ity arthaḥ sarve nimeṣā jajñire vidyutaḥ puruṣād adhi vidyud-varṇāt puruṣād ity arthaḥ nīla-toyada-madhya-sthā vidyul-lekheva bhāsvarā madhya-stha-nīla-toyadā vidyul-lekheva seyaṁ dahara-puṇḍarīka-madhya-sthākāśa-vartinī vahni-śikhā svāntarnihita-nīla-toyadābha-paramātma-svarūpā avāntar-nihita-nīla-toyadā vidyud ivābhātīty arthaḥ| mano-mayaḥ prāṇa-śarīro bhā-rūpaḥ| satya-kāmaḥ satya-saṅkalpaḥ| ākāśātmā sarva-kāmā sarva-kāmaḥ sarva-gandhaḥ sarva-rasaḥ sarvam idam abhyātto'vākyānādaraḥ| mahārajanaṁ vāsa ity ādyāḥ| asyeśānā jagato viṣṇu-patnī| hrīś ca te lakṣmīś ca patnyau| tad viṣṇoḥ paramaṁ padaṁ sadā paśyanti sūrayaḥ| kṣayantam asya rajasaḥ parāke| yad ekam avyaktam ananta-rūpaṁ viśvaṁ purāṇaṁ tamasaḥ parastāt| yo veda nihitaṁ guhāyāṁ parame vyoman| yo'syādhyakṣaḥ parame vyoman| tad eva tad u bhavyamā idaṁ tad akṣare parame vyoman nityādi-śruti-śata-niścito'yam arthaḥ|

||128||

tad viṣṇoḥ paramaṁ padam iti viṣṇoḥ parasya brahmaṇaḥ paraṁ padaṁ sadā paśyanti sūraya iti vacanāt sarva-kāla-darśanavantaḥ paripūrṇa-jñānāḥ kecana santīti vijñāyate| ye sūrayas te sadā paśyantīti vacana-vyaktiḥ, ye sadā paśyanti te sūraya iti vā| ubhaya-pakṣe'py aneka-vidhānaṁ na sambhavatīti cet| na| aprāptatvāt sarvasya sarva-viśiṣṭaṁ parama-sthānaṁ vidhīyate| yathoktaṁ tad-guṇās te vidhīyerann avibhāgād vidhānārthe na ced anyena śiṣṭā iti|

yathā yadāgneyo'ṣṭāka-pāla ity ādi karma-vidhau karmaṇo guṇānāṁ cāprāptatvena sarva-guṇa-viśiṣṭaṁ karma vidhīyate tathātrāpi sūribhiḥ sadā dṛśyatvena viṣṇoḥ parama-sthānam aprāptaṁ pratipādayatīti na kaścid virodhaḥ| karaṇa-mantrāḥ kriyamāṇānuvādinaḥ stotra-śastra-rūpā japādiṣu viniyuktāś ca prakaraṇa-pathitāś cāprakaraṇa-pathitāś ca svārthaṁ sarvaṁ yathāvasthitam evāprāptam aviruddhaṁ brāhmaṇavad bodhayantīti hi vaidikāḥ| pragīta-mantra-sādhya-guṇa-guṇābhimānaṁ stotram| apragīta-mantra-sādhya-guṇa-guṇi-niṣṭha-guṇābhidhānaṁ śāstram| niyuktārtha-prakāśanāṁ ca devatādiṣv aprāptāviruddha-guṇa-viśeṣa-pratipādanaṁ viniyogānuguṇam eva| neyaṁ śrutir mukta-jana-viṣayā| teśāṁ sadā darśanānupapatteḥ| nāpi mukta-pravāha-viṣayā| sadā paśyantīty ekaika-kartṛka-viṣayatayā pratīteḥ śruti-bhaṅga-prasaṅgāt| mantrārthavāda-gatā hy arthāḥ kārya-paratve'pi siddhyantīty uktam| kiṁ punaḥ siddha-vastuny eva tātparye vyutpatti-siddha iti sarvam upapannam| nanu cātra tad viṣṇoḥ paramaṁ padam iti para-svarūpam eva parama-pada-śabdenābhidhīyate| samasta-heya-rahitaṁ viṣṇv-ākhyaṁ paraṁ padam ity ādiṣv avyatireka-darśanāt| naivam| kṣayantam asya rajataḥ parāke, tad-akṣare parame vyoman, yo asyādhyākṣaḥ parame vyoman, yo veda nihitaṁ guhāyāṁ parame vyoman nityādiṣu parama-sthānasyaiva darśanam| tad viṣṇoḥ paramaṁ padam iti vyatireka-nirdeśāc ca| viṣṇv-ākhyaṁ paramaṁ padam iti viśeṣaṇād anyad api paramaṁ padaṁ vidyata iti ca tenaiva jñāyate| tad idaṁ para-sthānaṁ sūribhiḥ sadādṛśyatvena pratipādyate|

||129||

etad uktaṁ bhavati kvacit parasthānaṁ parama-pada-śabdena pratipādyate, kvacit prakṛti-viyuktātma-svarūpaṁ, kvacid bhagavat-svarūpam| tad viṣṇoḥ paramaṁ padaṁ sadā paśyanti sūraya iti para-sthānam|

sarga-sthity-anta-kāleṣu tri-vidhaiva pravartate|

guṇa-pravṛttyā paramaṁ padaṁ tasyāguṇaṁ mahat||

ity atra prakṛti-viyuktātma-svarūpam|

samasta-heya-rahitaṁ viṣṇv-ākhyaṁ paramaṁ padam|

ity atra bhagavat-svarūpam| trīṇy apy etāni parama-prāptatvena parama-pada-śabdena pratipādyante| kathaṁ trayāṇāṁ parama-prāpyatvam iti cet| bhagavat-svarūpaṁ parama-prāpyatvād eva paramaṁ padam| itarayor api bhagavat-prāpti-garbhatvād eva parama-padatvam| sarva-karma-bandha-vinirmuktātma-svarūpāvāptir bhagavat-prāpti-garbhā| ta ime satyāḥ kāmā anṛtāpidhānā iti bhagavato guṇa-gaṇasya tirodhāyakatvenānṛta-śabdena sva-karmaṇaḥ pratipādanam|

||130||

anṛta-rūpa-tirodhānaṁ kṣetrajña-karmeti katham avagamyata iti cet|

avidyā karma-sañjñānyā tṛtīyā śaktir iṣyate|

yathā kṣetrajña-śaktiḥ sā veṣṭitā nṛpa sarvagā||

saṁsāra-tāpān akhilān avāpnoty atisantatān|

tayā tirohitatvāc ca, ity ādi vacanāt|

||131||

para-sthāna-prāptir api bhagavat-prāpti-garbhaiveti suvyaktam| kṣayantam asya rajasaḥ parāka iti rajataḥ-śabdena tri-guṇātmikā prakṛtir ucyate kevalasya rajaso'navasthānāt| imāṁ tri-guṇātmikāṁ prakṛtim atikramya sthite sthāne kṣayantaṁ vasantam ity arthaḥ| anena tri-guṇātmakāt kṣetrajñasya bhogya-bhūtād vastunaḥ parastād viṣṇor vāsa-sthānam iti gamyate| vedāham etaṁ puruṣaṁ mahāntam āditya-varṇaṁ tamasaḥ parastād ity atrāpi tamaḥ-śabdena saiva prakṛtir ucyate| kevalasya tamaso'navasthānād eva| rajasaḥ parāke kṣayantam ity anenaika-vākyatvāt tamasaḥ parastād vasantaṁ mahāntam āditya-varṇaṁ puruṣam ahaṁ vedety ayam artho'vagamyate| satyaṁ jñānam anantaṁ brahma| yo veda nihitaṁ guhāyāṁ parame vyoman| tad akṣare parame vyomann iti tat sthānam avikāra-rūpaṁ parama-vyoma-śabdābhidheyam iti ca gamyate| akṣare parame vyoman nityasya sthānasyākṣaratva-śravaṇāt kṣara-rūpāditya-maṇḍalādayo na parama-vyoma-śabdābhidheyāḥ| yatra pūrve sādhyāḥ santi devāḥ, yatrarṣayaḥ prathama-jā ye purāṇā ity ādiṣu ca ta eva sūraya ity avagamyate| tad viprāso vipanyavo jāgṛvāṁsaḥ samindhate viṣṇor yat paraṁ padam ity atrāpi viprāso medhāvinaḥ, vipanyavaḥ stuti-śīlāḥ, jāgṛvāṁsaḥ askhalita-jñānās ta evāskhalita-jñānās tad viṣṇoḥ paramaṁ padaṁ sadā stuvantaḥ samindhata ity arthaḥ|

||132||

eteṣāṁ parijana-sthānādīnāṁ sad eva somyedam agra āsīd ity atra jñāna-balaiśvaryādi-kalyāṇa-guṇa-gaṇavat-parabrahma-svarūpāntarbhūtatvāt sad evaikam evādvitīyam iti brahmāntarbhāvo'vagamyate| eṣām api kalyāṇa-guṇaikadeśatvād eva sad eva somyedam agra āsīd ity atredam iti śabdasya karma-vaśya-bhoktṛ-varga-miśra-tad-bhogya-bhūta-prapañca-viṣayatvāc ca sadā paśyanti sūraya iti sadā darśitvena ca teṣāṁ karma-vaśyānantarbhāvāt| apahata-pāpmety ādy apipāsa ity antena salīlopakaraṇa-bhūta-tri-guṇa-prakṛti-prākṛta-tat-saṁsṛṣṭa-puruṣa-gataṁ heya-svabhāvaṁ sarvaṁ pratiṣidhya satya-kāma ity anena sva-bhogya-

bhogopakaraṇa-jātasya sarvasya satyatā pratipāditā| asatyāḥ kāmā yasyāsau satya-kāmaḥ| kāmyanta iti kāmāḥ| tena pareṇa brahmaṇā sva-bhogya-tad-upakaraṇādayaḥ svābhimatā ye kāmyante te satyāḥ nityā ity arthaḥ| anyasya līlopakaraṇasyāpi vastunaḥ pramāṇa-sambandha-yogyatve saty api vikārāspadatvenāsthiratvād tad-viparītaṁ sthiratvam eṣāṁ satya-padenocyate| satya-saṅkalpa ity eteṣu bhogya-tad-upakaraṇādiṣu nityeṣu niratiśayeṣv ananteṣu satsv apy apūrvāṇām aparimitānām arthānām api saṅkalpa-mātreṇa siddhiṁ vadati| eṣāṁ ca bhogopakaraṇānāṁ līlopakaraṇānāṁ cetanānām acetanānāṁ sthirāṇām asthirāṇāṁ ca tat-saṅkalpāyatta-svarūpa-sthiti-pravṛtti-bhedādi sarvaṁ vadati satya-saṅkalpa iti|

||133||

itihāsa-purāṇayor vedopabṛṁhaṇayoś cāyam artha ucyate—

tau te medhāvinau dṛṣṭvā vedeṣu pariniṣṭhitau|

vedopabṛṁhaṇārthāya tāv agrāhayata prabhuḥ||

iti vedopabṛṁhaṇatayā prārabdhe śrīmad-rāmāyaṇe—

vyaktam eṣa mahā-yogī paramātmā sanātanaḥ|

anādi-madhya-nidhano mahataḥ paramo mahān||

tamasaḥ paramo dhātā śaṅkha-cakra-gadādharaḥ|

śrīvatsa-vakṣā nitya-śrīr ajayyaḥ śāśvato dhruvaḥ||

śārā nānā-vidhāś cāpi dhanur āyata-vigraham|

anvagacchanta kākutsthaṁ sarve puruṣa-vigrahāḥ||

viveśa vaiṣṇavaṁ tejaḥ saśarīraḥ sahānugaḥ||

śrīmadvaiṣṇavapurāṇe

samastāḥ śaktayaś caitā nṛpa yatra pratiṣṭhitāḥ|

tad viśvairūpyaṁ rūpam anyad dharer mahat||

mūrtaṁ brahma mahā-bhāga sarva-brahma-mayo hariḥ||

nityaivaiṣā jagan-mātā viṣṇoḥ śrīr anapāyinī|

yathā sarva-gato viṣṇus tathaiveyaṁ dvijottama||

devatve deva-deheyaṁ manuṣyatve ca mānuṣī|

viṣṇor dehānurūpāṁ vai karoty eṣātmanas tanum||

ekāntinaḥ sadā brahma-dhyāyino yogino hi ye|

teṣāṁ tatparaṁ sthānaṁ yad vai paśyanti sūrayaḥ||

kalā-muhūrtādi-mayaś ca kālo na yad-vibhūteḥ pariṇāma-hetuḥ||

mahābhārate ca—

divyaṁ sthānam ajaraṁ cāprameyaṁ durvijñeyaṁ cāgamair gamyam ādyam|

gaccha prabho rakṣa cāsmān prapannān kalpe kalpe jāyamānaḥ sva-mūrtyā||

kālaḥ sa pacate tatra na kālas tatra vai prabhuḥ|

iti| parasya brahmaṇo rūpavattvaṁ sūtra-kāraś ca vadati— antas tad-dharmopadeśād iti

||134||

yo'sāv āditya-maṇḍalāntarvartī tapta-kārtasvara-giri-vara-prabhaḥ sahasrāṁśu-śata-sahasra-kiraṇo gambhīrāmbhaḥ-samudbhūta-sumṛṣṭa-nāla-vikara-vikasita-puṇḍarīka-dalāmalāyatekṣaṇaḥ subhrū-lalāṭaḥ sunāsaḥ susmitādhara-vidrumaḥ surucira-komala-gaṇḍaḥ kambugrīvaḥ samunnatāṁsa-vilambi-cāru-rūpa-divya-karṇa-kisalayaḥ pīna-vṛttāyata-bhujaś cāru-tarātamra-kara-talānuraktāṅgulībhir alaṅkṛtas tanu-madhyo viśāla-vakṣaḥ-sthalaḥ sama-vibhakta-sarvāṅgo'nirdeśya-divya-rūpa-saṁhananaḥ snigdha-varṇaḥ prabuddha-puṇḍarīka-cāru-caraṇa-yugalaḥ svānurūpa-pītāmbara-dharo'mala-kirīṭa-kuṇḍala-hāra-kaustubha-keyūra-kaṭaka-nūpurodara-bandhanādy-aparimitāścaryānanta-divya-bhūṣaṇaḥ śaṅkha-cakra-gadāsi-śrīvatsa-vana-mālālaṅkṛto'navadhikātiśaya-saundaryāhṛtāśeṣa-mano-dṛṣṭi-vṛttir lāvaṇyāmṛta-pūritāśeṣa-carācara-bhūta-jāto'tyadbhutācintya-nitya-yauvanaḥ puṣpa-hāsa-sukumāraḥ puṇya-gandha-vāsitānanta-dig-antarālas trailokyākramaṇa-pravṛtta-gambhīra-bhāvaḥ karuṇānurāga-madhura-locanāvalokitāśrita-vargaḥ puruṣa-varo darīdṛśyate| sa ca nikhila-jagad-udaya-vibhava-laya-līlo nirasta-samasta-heyaḥ samasta-kalyāṇa-guṇa-gaṇa-nidhiḥ svetara-samasta-vastu-vilakṣaṇaḥ paramātmā paraṁ brahma nārāyaṇa ity avagamyate| tad-dharmopadeśāt sa eṣa sarveṣāṁ lokānām īṣṭe sarveṣāṁ kāmānāṁ sa eṣa sarvebhyaḥ pāpabhya udita ity ādi darśanāt| tasyaite guṇāḥ sarvasya vaśī sarvasyeśānaḥ apahata-pāpmā vijara ity ādi satya-saṅkalpa ity antaṁ viśvataḥ paramaṁ nityaṁ viśvaṁ nārāyaṇaṁ harim| patiṁ viśvasyātmeśvaram ity ādi vākya-pratipāditāḥ|

||135||

vākya-kāraiś caitat sarvaṁ suspaṣṭam āha hiraṇya-mayaḥ puruṣo dṛśyata iti prājñaḥ sarvāntaraḥ syāl loka-kāmeśopadeśāt tathodayāt pāpmanām ity ādinā| tasya ca rūpasyānityatādi vākya-kāreṇaiva pratiṣiddhaṁ syāt tad-rūpaṁ kṛtakam anugrahārthaṁ tac-cetanānām aiśvaryād ity upāsitur anugrahārthaḥ parama-puruṣasya rūpa-saṅgraha iti pūrva-pakṣaṁ kṛtvā, rūpaṁ vātīndriyam antaḥkaraṇa-pratyakṣaṁ tan-nirdeśād iti| yathā jñānādayaḥ parasya brahmaṇaḥ svarūpatayā nirdeśāt svarūpa-bhūta-guṇās tathedam api rūpaṁ śrutyā svarūpatayā nirdeśāt svarūpa-bhūtam ity arthaḥ| bhāṣya-kāreṇaitad vyākhyātam añjasaiva viśvasṛjo rūpaṁ tat tu na cakṣuṣā grāhyaṁ manasā tv akaluṣeṇa sādhanāntaravatā gṛhyate, na cakṣuṣā gṛhyate nāpi vācā manasā tu viśuddheneti śruteḥ, na hy rūpāyā devatāyā rūpam upadiśyate, yathābhūta-vādi hi śāstram, mahārajanaṁ vāsaḥ vedāham etaṁ puruṣaṁ mahāntam āditya-varṇaṁ tamasaḥ parastād iti prakaraṇāntara-nirdeśāc ca sākṣiṇa ity ādinā hiraṇya-maya iti rūpa-sāmānyāc candra-mukhavat, na mayaḍ atra vikāram ādāya prayujyate, anārabhyatvād ātmana iti| yathā jñānādi-kalyāṇa-guṇa-gaṇānantarya-nirdeśād aparimita-kalyāṇa-guṇa-gaṇa-viśiṣṭaṁ paraṁ brahmety avagamyata evam āditya-varṇaṁ puruṣam ity ādi nirdeśāt svābhimata-svānurūpa-kalyāṇatama-rūpaḥ parabrahma-bhūtaḥ puruṣottamo nārāyaṇa iti jñāyate| tathāsyeśanā jagato viṣṇu-patnī hrīś ca te lakṣmīś ca patnyau sadā paśyanti sūrayaḥ tamasaḥ parastāt kṣayantam asya rajasaḥ parāka ity ādinā patnī-parijana-sthānādīnāṁ nirdeśād eva tathaiva santīty avagamyate| yathāha bhāṣya-kāraḥ— yathābhūta-vādi hi śāstram iti|

||136||

etad uktaṁ bhavati— yathā satyaṁ jñānam anantaṁ brahmeti nirdeśāt paramātma-svarūpaṁ samasta-heya-pratyanīkānavadhikānantaikatānatayāparicchedyatayā ca sakaletara-vilakṣaṇaṁ tathā yaḥ sarva-jñaḥ sarva-vit parāsya śaktir vividhaiva śrūyate svābhāvikī jñāna-bala-kriyā ca tam eva bhāntam anubhāti sarvaṁ tasya bhāsā sarvam idaṁ vibhātīty ādi nirdeśān niratiśayāsaṅkhyeyāś ca guṇāḥ sakaletara-vilakṣaṇāḥ| tathāditya-varṇam ity ādi nirdeśād rūpa-parijana-sthānādayaś ca sakaletara-vilakṣaṇāḥ svāsādhāraṇā anirdeśya-svarūpa-svabhāvā iti|

||137||

vedāḥ pramāṇaṁ ced vidhy-arthavāda-mantra-gataṁ sarvam apūrvam aviruddham artha-jātaṁ yathāvasthitam eva bodhayanti| prāmāṇyaṁ ca vedānām autpattikas tu śabdasyārthena sambandha ity uktam| yathāgni-jalādīnām auṣṇyādi-śakti-yogaḥ svābhāvikaḥ, yathā ca cakṣur-ādīnām indriyāṇāṁ buddhi-viśeṣa-jana-śaktiḥ svābhāvikī tathā śabdasyāpi bodhana-śaktiḥ svābhāvikī| na ca hasta-ceṣṭādivat saṅketa-mūlaṁ śabdasya bodhakatvam iti vaktuṁ śakyam| anādy-anusandhānāvicchede’pi saṅketayitṛ-puruṣājñānāt| yāni saṅketa-mūlāni tāni sarvāṇi

sākṣād vā paramparayā vā jñāyante| na ca devadattādi-śabdavat kalpayituṁ yuktam| teṣu ca sākṣād vā paramparayā vā saṅketo jñāyate| gavādi-śabdānāṁ tv anādy-anusandhānāvicchede'pi saṅketājñānād eva bodhakatva-śaktiḥ svābhāvikī| ato'gny-ādīnāṁ dāhakatvādi-śaktivad indriyāṇāṁ bodhakatva-śaktivac ca śabdasyāpi bodhakatva-śaktir āśrayaṇīyā||

||138||

nanu cen indriyavac chabdasyāpi bodhakatvaṁ svābhāvikaṁ sambandha-grahaṇaṁ bodhakatvāya kim ity apekṣate, liṅgādivad ity ucyate yathā jñāta-sambandha-niyamaṁ dhūmādy-agny-ādi-vijñāna-janakaṁ tathā jñāta-sambandha-niyamaḥ śabdo'py artha-viśeṣa-buddhi-janakaḥ| evaṁ tarhi śabdo'py artha-viśeṣasya liṅgam ity anumānaṁ syāt| maivam| śabdārthayoḥ sambandho bodhya-bodhaka-bhāva eva dhūmādīnāṁ tu sambandhāntara iti tasya sambandhasya jñāna-dvāreṇa buddhi-janakatvam iti viśeṣaḥ| evaṁ gṛhīta-sambandhasya bodhakatva-darśanād anādy-anusandhānāvicchede'pi saṅketājñānād bodhakatva-śaktir eveti niścīyate|

||139||

evaṁ bodhakānāṁ pada-saṅghātānāṁ saṁsarga-viśeṣa-bodhakatvena vākya-śabdābhidheyānām uccāraṇa-kramo yatra puruṣa-buddhi-pūrvakas te pauruṣeyāḥ śabdā ity ucyante| yatra tu tad-uccāraṇa-kramaḥ pūrva-pūrvoccaraṇa-krama-janita-saṁskāra-pūrvakaḥ sarvadāpauruṣeyās te ca vedā ity ucyante| etad eva vedānām apauruṣeyatvaṁ nityatvaṁ ca yat pūrvoccāraṇa-krama-janita-saṁskāreṇa tam eva krama-viśeṣaṁ smṛtvā tenaiva krameṇoccāryamāṇatvam| te cānupūrvī-viśeṣeṇa saṁsthitā akṣara-rāśayo vedā ṛg-yajuḥ-sāmātharva-bheda-bhinnā ananta-śākhā vartante| te ca vidhy-arthavāda-mantra-rūpā vedāḥ parabrahma-bhūta-nārāyaṇa-svarūpaṁ tad-ārādhana-prakārādhitāt phala-viśeṣaṁ ca bodhayanti| parama-puruṣavat tat-svarūpa-tad-ārādhana-tat-phala-jñāpaka-vedākhya-śabda-jātaṁ nityam eva| vedānām anantatvād duravagāhatvāc ca parama-puruṣa-niyuktāḥ paramarṣayaḥ kalpe kalpe nikhila-jagad-upakārārthaṁ vedārthaṁ smṛtvā vidhy-arthavāda-mantra-mūlāni dharma-śāstrāṇītihāsa-purāṇāni ca cakruḥ| laukikāś ca śabdā veda-rāśer uddhṛtyaiva tat-tad-artha-viśeṣa-nāmatayā pūrvavat prayuktāḥ pāramparyeṇa prayujyante| nanu ca vaidika eva sarve vācakāḥ śabdāś cec chandasyaivaṁ bhāṣāyām evam iti lakṣaṇa-bhedaḥ katham upapadyate| ucyate— teṣām eva śabdānāṁ tasyām evānupūrvyāṁ vartamānāṁ tathaiva prayogaḥ| anyatra prayujyamānānām anyatheti na kaścid doṣaḥ|

||140||

evam itihāsa-purāṇa-dharma-śāstropabṛṁhita-sāṅga-veda-vedyaḥ parabrahma-bhūto nārāyaṇo nikhila-heya-pratyanīkaḥ sakaletara-vilakṣaṇo'paricchinna-jñānānandaika-svarūpaḥ svābhāvikānavadhikātiśayāsaṅkhyeya-kalyāṇa-guṇa-gaṇākaraḥ sva-saṅkalpānuvidhāyi-svarūpa-sthiti-pravṛtti-bheda-cid-acid-vastu-jāto'paricchedya-svarūpa-svabhāvānanta-mahā-vibhūtir nānā-vidhānanta-cetanācetanātmaka-prapañca-līlopakaraṇa iti pratipāditam| sarvaṁ khalv idaṁ brahma, aitadātmyam idaṁ sarvaṁ tat tvam asi śvetaketo

enam eke vadanty agniṁ maruto'nyo prajāpatim|

indram eke pare prāṇam apare brahma śāśvatam||

jyotīṁṣi śuklāni ca yāni loke trayo lokā loka-pālās trayī ca|

trayo'gnayaś cāhutayaś ca pañca sarve deva devakī-putra eva||

tvaṁ yajñas tvaṁ vaṣaṭkāras tvam oṅkāraḥ parantapaḥ|

ṛtudhāmā vasuḥ pūrvo vasūnāṁ tvaṁ prajāpatiḥ||

jagat sarvaṁ śarīraṁ te sthairyaṁ te vasudhā-talam|

agniḥ kopaḥ prasādas te somaḥ śrīvatsa-lakṣaṇaḥ||

jyotīṁṣi viṣṇur bhuvanāni viṣṇur vanāni viṣṇur girayo diśaś ca|

nadyaḥ samudrāś ca sa eva sarvaṁ yad asti yan nāsti ca vipra-varya||

ity ādi sāmānādhikaraṇya-prayogeṣu sarvaiḥ śabdaiḥ sarva-śarīratayā sarva-prakāraṁ brahmaivābhidhīyata iti coktam| satya-saṅkalpaṁ paraṁ brahma svayam eva bahu-prakāraṁ syām iti saṅkalpyācit-samaṣṭi-rūpa-mahābhūta-sūkṣma-vastu bhoktṛ-varga-samūhaṁ ca svasmin pralīnaṁ svayam eva vibhajya tasmād bhūta-sūkṣmād vāstuno mahābhūtāni sṛṣṭvā teṣu ca bhoktṛ-vargātmatayā praveśya taiścid adhiṣṭhitair mahābhūtair anyonya-saṁsṛṣṭaiḥ kṛtsnaṁ jagad vidhāya svayam api sarvasyātmatayā praviśya paramātmatvenāvasthitaṁ sarva-śarīraṁ bahu-prakāram avatiṣṭhate| yad idaṁ mahābhūta-sūkṣmaṁ vastu tad eva prakṛti-śabdenābhidhīyate| bhoktṛ-varga-samūha eva puruṣa-śabdena cocyate| tau ca prakṛti-puruṣau paramātma-śarīratayā paramātma-prakāra-bhūtau| tat-prakāraḥ paramātmaiva prakṛti-puruṣa-śabdābhideyaḥ| so'kāmayata bahu syāṁ prajāyeyeti tat sṛṣṭvā tad evānupraviśat tad anupraviśya sac ca tyac cābhavan niruktaṁ cāniruktaṁ ca nilayanaṁ cānilayanaṁ ca vijñānaṁ cāvijñānaṁ ca satyaṁ cānṛtaṁ ca satyam abhavad iti pūrvoktaṁ sarvam anayaiva śrutyā vyaktam|

brahma-prāpty-upāyaś ca śāstrādhigata-tattva-jñāna-pūrvaka-sva-karmānugṛhīta-bhakti-niṣṭhā-sādhyānavadhikātiśaya-priya-viśadatama-pratyakṣatāpannānudhyānarūpa-parabhaktir evety uktam| bhakti-śabdaś ca prīti-viśeṣe vartate| prītiś ca jñāna-viśeṣa eva| nanu ca sukhaṁ prītir ity anarthāntaram| sukhaṁ ca jñāna-viśeṣa-sādhyaṁ padārthāntaram iti hi laukikāḥ| naivam| yena jñāna-viśeṣeṇa tat sādhyam ity ucyate sa eva jñāna-viśeṣaḥ sukham|

||142||

etad uktaṁ bhavati— viṣaya-jñānāni sukha-duḥkha-madhya-sādhāraṇāni| tāni ca viṣayādhīna-viśeṣāṇi tathā bhavanti| yena ca viṣaya-viśeṣeṇa viśeṣitaṁ jñānaṁ sukhasya janakam ity abhimataṁ tad-viṣayaṁ jñānam eva sukhaṁ, tad-atireki padārthāntaraṁ nopalabhyate| tenaiva sukhitva-vyavahāropapatteś ca| evaṁvidha-sukha-svarūpa-jñānasya viśeṣakatvaṁ brahma-vyatiriktasya vastunaḥ sātiśayam asthiraṁ ca| brahmaṇas tv anavadhikātiśayaṁ sthiraṁ ceti| ānando brahmety ucyate| viṣayāyattatvāj jñānasya sukha-svarūpatayā brahmaiva sukham| tad idam āha raso vai saḥ rasaṁ he evāyaṁ labdhvānandī bhavatīti brahmaiva sukham iti brahma labdhvā sukhī bhavatīty arthaḥ| parama-puruṣaḥ svenaiva svayam anavadhikātiśaya-sukhaḥ san parasyāpi sukhaṁ bhavati| sukha-svarūpatvāviśeṣāt| brahma yasya jñāna-viṣayo bhavati sa sukhī bhavatīty arthaḥ| tad evaṁ parasya brahmaṇo'navadhikātiśayāsaṅkhyeya-kalyāṇa-guṇa-gaṇākarasya niravadyasyānanta-mahā-vibhūter anavadhikātiśaya-sauśīlya-saundarya-vātsalya-jaladheḥ sarva-śeṣitvād ātmanaḥ śeṣatvāt pratibandhitayānusandhīyamānam anavadhikātiśaya-prīti-viṣayaṁ sat paraṁ brahmaivainam ātmānaṁ prāpayatīti|

||143||

nanu cātyanta-śeṣataivātmano'navadhikātiśaya-sukham ity uktaṁ bhavati| tad etat sarva-loka-viruddham| tathā hi sarveṣām eva cetanānāṁ svātantryam eva iṣṭatamaṁ dṛśyate, pāratantryaṁ duḥkhataram| smṛtiś ca—

sarvaṁ para-vaśaṁ duḥkhaṁ sarvam ātma-vaśaṁ sukham|

tathā hi—

sevā śva-vṛttir ākhyātā tasmāt tāṁ parivarjayet|

iti| tad idam anadhigata-dehātiriktātma-rūpāṇāṁ śarīrātmābhimāna-vijṛmbhitam| tathā hi śarīraṁ hi manuṣyatvādi-jāti-guṇāśraya-piṇḍa-bhūtaṁ svatantraṁ pratīyate| tasminn evāham iti saṁsāriṇāṁ pratītiḥ| ātmābhimāno yādṛśas tad-anuguṇaiva puruṣārtha-pratītiḥ| siṁha-vyāghra-varāha-manuṣya-yakṣa-rakṣaḥ-piśāca-deva-dānava-strī-puṁsa-vyavasthitātmābhimānānāṁ sukhāni vyavasthitāni| tāni ca paraspara-viruddhāni| tasmād

ātmābhimānānuguṇa-puruṣārtha-vyavasthayā sarvaṁ samāhitam| ātma-svarūpaṁ tu devādi-deha-vilakṣaṇaṁ jñānaikākāram| tac ca paraśeṣataika-svarūpam| yathāvasthitātmābhimāne tad-anuguṇaiva puruṣārtha-pratītiḥ| ātmā jñāna-mayo'mala iti smṛter jñānaikākāratā pratipannā| patiṁ viśvasyety ādi śruti-guṇaiḥ paramātma-śeṣataikākāratā ca pratītā| ataḥ siṁha-vyāghrādi-śarīrātmābhimānavat svātantryābhimāno'pi karma-kṛta-viparītātma-jñāna-rūpo veditavyaḥ| ataḥ karma-kṛtam eva parama-puruṣa-vyatirikta-viṣayāṇāṁ sukhatvam| ata eva teṣām alpatvam asthiratvaṁ ca parama-puruṣasyaiva svata eva sukhatvam| atas tad eva sthiram anavadhikātiśayaṁ ca kaṁ brahma khaṁ brahma ānando brahma satyaṁ jñānam anantaṁ brahmeti śruteḥ| brahma-vyatiriktasya kṛtsnasya vastunaḥ svarūpeṇa sukhatvābhāvaḥ karma-kṛtatvena cāsthiratvaṁ bhagavatā parāśareṇoktam—

naraka-svarga-saṁjñe vai pāpa-puṇye dvijottama|

vastv ekam eva duḥkhāya sukhāyerṣyāgamāya ca|

kopāya ca yatas tasmād vastu vastv-ātmakaṁ kutaḥ||

sukha-duḥkhādy-ekānta-rūpiṇo vastuno vastutvaṁ kutaḥ| tad-ekāntatā puṇya-pāpa-kṛtety arthaḥ| evam aneka-puruṣāpekṣayā kasyacit sukham eva kasyacid duḥkhaṁ bhavatīty avasthāṁ pratipādya, ekasminn api puruṣe na vyavasthitam ity āha—

tad eva prīyate bhūtvā punar duḥkhāya jāyate|

tad eva kopāya yataḥ prasādāya ca jāyate||

tasmād duḥkhātmakaṁ nāsti na ca kiñcit sukhātmakam|

iti sukha-duḥkhātmakatvaṁ sarvasya vastunaḥ karma-kṛtaṁ na vastu-svarūpa-kṛtam| ataḥ karmāvasāne tad apaitīty arthaḥ|

||144||

yat tu sarvaṁ para-vaśaṁ duḥkham ity uktaṁ tat parama-puruṣa-vyatiriktānāṁ paraspara-śeṣa-śeṣi-bhāvābhāvāt tad-vyatiriktaṁ prati śeṣatā duḥkham evety uktam| sevā śva-vṛttir ākhyātety atrāpy asevya-sevā śva-vṛttir evety uktam| sa hy āśramaiḥ sadopāsyaḥ samastair eka eva tv iti sarvair ātma-yāthātmya-vedibhiḥ sevyaḥ puruṣottama eka eva| yathoktaṁ bhagavatā—

māṁ ca yo'vyabhicāreṇa bhakti-yogena sevate|

sa guṇān samatītyaitān brahma-bhūyāya kalpate||

itīyam eva bhakti-rūpā sevā brahma-vid āpnoti paraṁ tam evaṁ vidvān amṛta iha bhavati brahma veda brahmaiva bhavatīty ādiṣu vedana-śabdenābhidhīyata ity uktam| yam evaiṣa

vṛṇute tena labhya iti viśeṣaṇād yam evaiṣa vṛṇuta iti bhavagatā varaṇīyatvaṁ pratīyate| varaṇīyaś ca priyatamaḥ| yasya bhagavaty anavadhikātiśayā prītir jāyate sa eva bhagavataḥ priyatamaḥ| tad uktaṁ bhagavatā—

priyo hi jñānino'tyartham ahaṁ sa ca mama priyaḥ|

iti| tasmāt para-bhakti-rūpāpannam eva vedanaṁ tattvato bhagavat-prāpti-sādhanam| yathoktaṁ bhagavatā dvaipāyanena mokṣadharme sarvopaniṣad-vyākhyāna-rūpam—

na sandṛśo tiṣṭhati rūpam asya na cakṣuṣā paśyati kaścanainam|

bhaktyā ca dhṛtyā ca samāhitātmā jñāna-svarūpaṁ paripaśyatītīha||

dhṛtyā samāhitātmā bhaktyā puruṣottamaṁ paśyati sākṣātkaroti prāpnotīty arthaḥ| bhaktyā tv ananyayā śakya ity anenaikārthyāt| bhaktiś ca jñāna-viśeṣa eveti sarvam upapannam|

||145||

sārāsāra-viveka-jñā garīyāṁso vimatsarāḥ|

pramāṇa-tantrāḥ santīti kṛto vedārthasaṅgrahaḥ||

|| iti śrī-rāmānujācārya-viracito vedārtha-saṅgrahaḥ samāptaḥ||